

NORDISKA MUSEET

FATABUREN

1915

HÄFT. 2

KULTURHISTORISK-TIDSKRIFT

• UTGIFVEN AF •
DR. GUSTAF UPMARK
MUSEETS STYRESMAN

Carl M. Fürst, Ett svenskt mikroskop från sjuttonhundratalet och dess tillverkare	65
Sigurd Erixon, Söderköpings stadskyrkas klockstapel	82
N. E. Hammarstedt, Olsmessa och Torsblot. Tillägg	89
Kåsor. (Upprop)	91
Smärre meddelanden: K. A. Hultkvist, Något om jullekarna »bo nötter»; Louise Hagberg, Gagnefs minnesstuga; C. M. Stenböck, Några afbildningar af fiskredskap i gamla handskrifter; Utdrag ur äldre litteratur: Fångst af vildbin, En lappska trä-gud år 1694	92
Litteratur: M. Klintberg, Spridda drag ur den gotländska allmogens lif, af N. L-g; Aug. Lyttkens, Svenska växtnamn, af Sigurd Erixon; Ol. Joh. Bromans Glysisvallur, af Sigurd Erixon; K. E. Forsslund, Som gäst hos fjällfolket, af K. B. Wiklund; M. P. Nilsson, Die volkstümlichen Feste des Jahres, af N. E. H.; J. Stadling, Shamanismen i norra Asien, E. Reuterskiöld, De nordiska lapparnas religion och W. Thalbitzer, Grönlandske sagn om eskimoernes fortid, af N. E. H.	112

Gåfvor till Nordiska Museet från landsorten insändas under adress Nordiska Museet, Stockholm. I Stockholm kunna de inlämnas antingen i museet eller å Skansen, Djurgården. Vid hvarje föremål böra fyndort och gifvarens namn, titel och adress samt i öfrigt hvarje upplysning, som kan lämnas om föremålets historia eller användning, så fullständigt och tydligt som möjligt angifvas.

Fotografier af kulturhistoriskt, etnografiskt och arkeologiskt intresse (byggnader och byggnadsdetaljer, husgeråd, dräkter, utöfvandet af landtliga sysslor och hemslöjd, idrotter och lekar, forntro-föremål o. s. v.) mottagas med tacksamhet af Nordiska Museet.

Uppteckningar om lefnadssätt, sysslor och bruk i äldre tider samt om folkseder, lekar, forntro och vidskepelser, sägner o. s. v. äro likaledes särdeles välkomna bidrag till museets arkiv för svensk folkkänedom.

Författarne äro ensamma ansvariga för sina uppsatser innehåll.

Ett svenskt mikroskop från sjuttonhundralet och dess tillverkare.

Af

Carl M. Fürst.

Det finnes i Sverige en ganska stor mängd äldre mikroskop, som, om de fördes samman, skulle lämna en synnerligen representativ historisk öfversikt af mikroskopets utveckling. Detta är emellertid ej något märkvärdigt i ett land, där naturvetenskaperna under århundraden stått så högt i anseende och idkats både vid universiteten och vetenskapliga institutioner i hufvudstaden, och där det funnits så många vetenskapsmän med ingripande betydelse för naturvetenskapernas utveckling på olika områden. Mycket af det, som funnits, har dock förkommit och förstörts, men man har också igenfunnit gamla mikroskop och har kunnat identifiera kända vetenskapsmäns arbetsinstrument, hvarigenom mikroskopens historiska värde stigit med det nationella intresset för dem. Så t. ex. har professor O. Juel nyligen kunnat följa ett mikroskops öden, hvilket nu finnes i Skara Museum, och konstatera att det har varit *Linnés* arbetsmikroskop. I Nordiska Museet har man *Berzelius'* mikroskop, på Vetenskapsakademien bland andra entomologen *Carl de Geers* mikroskop, och de olika universitetsinstitutionerna bevara i allmänhet mikroskop, hvilka deras kända föreståndare användt vid de undersökningar, hvarmed de fört sin vetenskap framåt.

Vid ett besök i Nordiska Museet för några år sedan var dess styresman vänlig att låta mig få se museets hela förråd af mikroskop och optiska instrument. Jag kan ej neka till att min öfverraskning blef stor att träffa på en så stor och intressant samling, som här framställdes för mig. Där funnos typer af olika slag från olika tider. Särskildt var 1700-talet intressant representeradt. Från detta århundrade voro mikroskop med svarfvade trätuber och trä-

stativ af Nürnberger och annan modell, elegantaste rokokomikroskop, och af dessa särskildt ett mässingsmikroskop från Magny i Paris 1755 uti pyramidlåda af mahogny, klädd i sitt inre med blått siden o. s. v. Ett mässingsmikroskop från samma århundrade af tydlig Culpepertyp men af alldeles särskild prägel, fäste i hög grad uppmärksamheten vid sig, isynnerhet då det genom sin signering angaf sig vara ett mikroskop af svensk tillverkning. Om dess historia, innan det kommit i museets ego, kunde katalogen ej upplysa annat än att det inköpts från fru Ebba de Ron, Gripsholm d. 7 okt. 1897, jämte ett annat mikroskop från 1700-talet.

Mikroskopet, fig 1 och 2, var helt och hållet af mässing, såväl tub som stativ och objektbord. Stativets pelare voro fastskrufvade på en mahognyfot försedd med låda. På foten under mikroskopet var en rörlig rund reflektionsspegel, lådan var indelad i fack och klädd i sitt inre med blå sammet. I lådans fack lågo en del små biapparater till mikroskopet och undersökningsobjekt i sina ben- och träramar och inneslutna mellan glimmerskifferblad, som höllos intill hvarandra genom små metalltrådsringar, enligt tidens bruk. Fig. 3. På mikroskoptuben var ingraverad namnteckningen fig. 4.

Denna inskrift angifver alltså, att mikroskopet är förfärdigadt i Stockholm och således att vi där på 1700-talet haft en mikroskopmakare med namnet *Steinholtz* samt att han under sin lefnad gjort åtminstone fyra stycken mikroskop. Det låg nära att antaga, att vi här hade ett af de många exemplen på frihetstidens uppmuntrande af svenska industriella försök, och detta lockade ovillkorligen till att forska vidare efter instrumentmakaren och hvad som i öfrigt rörde mikroskopet.

Nordiska Museets arkiv kunde endast lämna ringa upplysning om Steinholtz. Ett där befintligt intyg från honom hade följande lydelse:

»Att Hr Erik Lovis Ignell är på sin rätta resa ärnadt, härifrån och til Nercke samt sedan hit igen i januari månad nästkommande; förklaras härigenom såsom ock at jag ej är hinderlig därtill.

Stockholm d. 21 Decembr. 1763.

J. Steinholtz.»

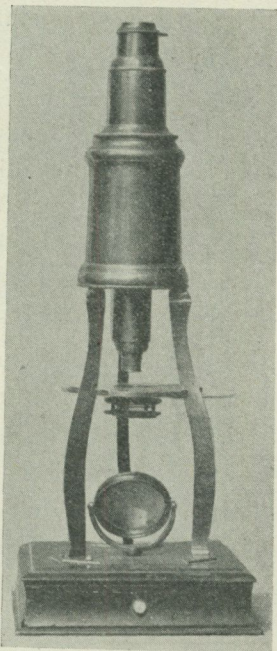

Fig. 1. Mikroskop af mässing,
signerad: I. L. STEINHOLTZ STOCKHOLM n:o 4.

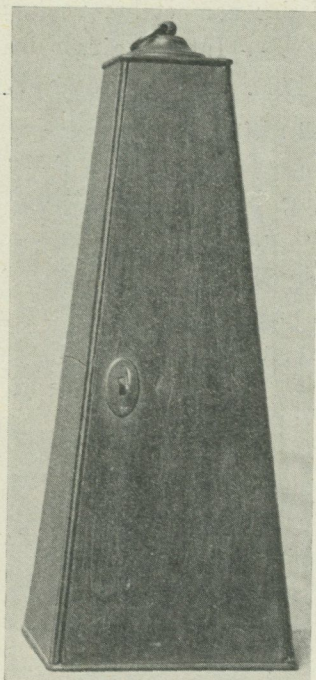

Fig. 2. Pyramidlåda af mahogny till
Steinholtzska mikroskopet.

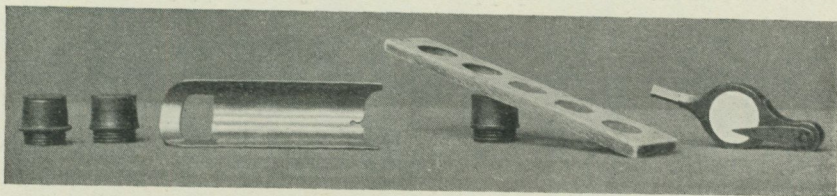

Fig. 3. Små apparater till Steinholtz' mikroskop.

a) objektivlinser, b) mässingsskyffel för studium af blodomloppet på små fiskar etc.,
c) preparathållare, d) apparat för att hålla preparat, som skola förstöras vid påfallande
ljus. På den ljusa (elfenbens-)sidan, som synes å bilden, hållas mörka föremål. Den
motsatta sidan är mörk (ebenholz) för ljusa föremål.

Steinholtz

Fig. 4. Instrumentmakare I. Z. Steinholtz' namnteckning å mikroskopet.

Under namnet har med annan handstil tillskrifvits »Instrumentmakare». — Intyget gifver den bestämda upplysningen, att Steinholtz lefde 1763. Något vidare lyckades det mig ej få veta om honom, förr än jag vändt mig till kamreraren vid Vetenskapsakademien Ludvig Leyonmarek. Tack vare hans välvilja och intresse för saken har jag blifvit satt i tillfälle att här lämna en del upplysningar om instrumentmakaren Steinholtz.

Leyonmarek har gjort sig mödan att genomgå Vetenskapsakademins dagbok under en lång rad af år. Den kronologiska följden af de anteckningar, som där funnits från 1760 till och med 1777, gifva en god karakteristik af Steinholtz. De gifva också en intressant tids- och kulturbild från frihetstiden med dess uppmuntrande och understödjande af handverk och industri.

Genom aktuarien i Stockholms rådsturätt Isidor Kjebon har jag äfven erhållit en ökad kännedom om Steinholtz. Han har varit vänlig för min skull göra omfattande efterforskningar på olika håll och i olika arkiv, och om man ej kunnat följa Steinholtz lika litet som någon annan genom mantalslängderna, så är det ej Kjebons skull utan därför att dessa endast finnas kvar från hvart tionde år, alltså här från 1760 och 1770. De öfriga längderna äro en gång sålda till en holländsk papperskvarn. Kjebon upplyser också, att det, som hindrat honom att få utrönt hvad som föranledt Steinholtz' obestånd, är »att akterna från denna tid, som upptaga flera hästlass, ligga oordnade och oregistrerade i stadens arkivdepot på Riddarholmen.»

Med den hjälp, som lämnats mig af Leyonmarek och Kjebon skall jag nu meddela en kort skildring af Steinholtz. Jag skall därvid inflicka de utdrag ur handlingar, som välvilligt lämnats mig, för att tidsprägel ej skall gå helt förlorad.

Johan Zacharias Steinholtz var född 1733 (Storkyrkoförsamlingens dödbok 1776) — närmare uppgift om tid och ort har ej kunnat vinnas —, fadern var konstmakare och moderns namn var Maria Trygg.

I Stockholms stads mantalslängder 1760 III, »Klara vestra nedre fol. 78» få vi första upplysningen om honom, i det det här heter,

»Kvarteret *Kajan nr 49*.¹ Instrumentmakaren Steinholtz Tomt hvarpå en kryddgård är anlagd. *Kajan 53, 54, 55*. fol 80. Instrumentmak: John Zachris Steinholtz. — gift 1 Puder $\left. \begin{array}{l} 28 \\ 55 \end{array} \right\}$ år } modern Konstmakare Enkan Maria Trygg 70 år. 200 R. S:mt i hushyra. Intressenten i Wäreckstaden Johan Ahl gift 1 puder $\left\{ \begin{array}{l} 31 \\ 30 \end{array} \right.$ år.

Lärlingen Eric Lowis Ignell	24
» Johan Rosenberg	21
» Johan Ihrmark	20
» Anders Frölander	27
» Göran Sohlberg	15

2 Pigor Anna Maja och Anna $\left\{ \begin{array}{l} 22 \\ 23 \end{array} \right.$ »

Denna mantalsuppgift angifver en icke obetydlig yrkesverksamhet. Steinholtz har både medintressent och fem lärlingar. Han har dessutom tomt med kryddgård och två pigor i sin tjänst. — Allt antyder, att han skulle varit i goda omständigheter t. o. m. att både han och Ahl kunde bestå sig med lyxskatten för rätt att bruka puder till peruken. Årssiffrorna efter uppgiften om att Steinholtz var gift antyda, att han själf 28-åring hade en hustru, som var mycket äldre eller 55 år. Om några barn talas ej.

Säkerligen hade med detta året, 1760, Steinholtz sett sina bästa dagar, om ej välmakten varit skenbar. Verkstaden var nämligen ej hans egen, utan stod denna »Matematiska InstrumentMakareVerkstaden» under Vetenskapsakademiens tillsyn med understöd af manufaktur-fonden. Denna verkstad omnämnes under flera namn såsom t. ex. Ekströmska Instrumentfabriken, men får ej förväxlas med Optiska Instrumentmakeriet, som stod under instrumentmakaren Carl Lehnbergs förvaltning. Lehnberg hade senare titel af direktör och var ledamot af Vetenskapsakademien (dog 1768).

Steinholtz tyckes ej kommit väl öfverens med sin intressent Ahl, ty i Vetenskapsakademiens dagbok d. 22 mars 1760 heter det: »Efter öfverenskommelse, sammanträdde hemma hos Herr Präses (öf-

¹ Enligt Kjebon är det samma kvarter, där hotell Contentinal snedt emot Centralstationen nu är beläget.

verdirektören vid K. Landtmäteriet samt Karte- och Justeringsverket Jacob Faggot). Herrar Deputerade, som åtagit sig omsorgen och inseedet öfver Ekströmska Instrument-Fabriken; neml. Herrar *Tilas* (Daniel T., Bergsråd), *Frih. von Seth* (Johan v. S., Kammarherre, K. Vetenskapsakademiens arkivarius), *Kryger* (Johan Fredr. K., Commissarius i Riksens Ständer Manufactur-Contoir), *Runeberg* (Edvard R., Inspector öfver Mått, Mål, Vigt), *C. Lehnberg* och *Sekreteraren* (Pehr Wargentin). Emedan alla de medel och utvägar som Herrar Deputerade tilförene uptänkt och tagit, uti mångfaldiga hållna sammankomster och öfverläggningar ang. denna värkstads angelägenheter, som i synnerhet syftat på at förena Herrar Steinholtz och Ahl, at til arbetets så mycket större drift, för gemensam räkning nyttja värkstaden, funnits fruktlöse och otilräcklige, i det dessa såsom Compagnoner ei kunnat förlikas, och många andra svårigheter yppat sig, som hindrat arbetet, så nödgades Herrar Deputerade nu, efter ömt öfvervägande af alla omständigheter, skrida til det slut, at på visst sätt skilja dem åt. Således nämligen at

1:o) Steinholtz och Ahl få här efter arbeta hvar för sin egen räkning, utan at den ene på något sätt skal stå under den andra eller hafva med den andra något annat at beställa, än hvad de godvilligt och för gemensamt bästa kunna komma öfverens om, i hvilken händelse de må med hvarannan komma öfverens och accordera som de sjelfve bäst gitta.

2:o) Hvad de Fabriken tilhöriga värktyg angår, skola de slags värktyg, af hvilka där äro flera jämgoda stycken, så delas at de få hvar Sina, eller at Ahl åtminstone får några at begynna med, såsom diverse sorter Filar, Skrufstän och dylikt. Men de värktyg af hvilka ei är så god tilgång, at bägge kunna få nog, förblifva hos Hr Steinholtz, dock så at Hr Ahl må äga frihet at i Steinholtz värkstad nyttja dem, då han behöfver. Hvar och en kommer sedan at blifva ansvarig för de värktyg han emottagit, men til dess reparation, som gemensamt brukas, eller til nyas köpande i deras ställe, böra de bägge bidraga i den proportion ungefärligen, som de dem mer eller mindre nyttjat.

3:o) Hvar och en förser och håller sig sielf med Materialier.

4:o) Af Läro-gossarne får Herr Ahl en, om hvilken de sielfve kunna åsämjas. De öfrige qvarblifva hos Hr Steinholtz.

5:o) Den Pension, som til Värkets upprätthållande af Riksens Ständer är anslagen, kommer imellan dem at delas, så at Hr Ahl får åtminstone en tredjedel däraf. Men efter Pensionen då blir nog liten och otilräcklig för hvardera, beslöto Deputerade, at til deras vidare upmuntran, göra föreställning uti Riksens Ständers Manufactur Contoir, det både dem och Herr Lehnberg, såväl som Herr Westberg, må bestås tilvärknings-Præmier för alt hvad de förfärdigade, samt dessutom Utförnings Præmier för hvad som af deras arbeten utföres utom Lands.

När detta var afgjordt blefvo Steinholtz och Ahl förekallade, och föregående puncter dem förestälde hvar med de på båda sidor förklarade sig nöjde och tackade för K. Academiens omvårdnad.»

Steinholtz' verksamhet blef tydligen nu inskränkt mot förut, om än ej i så hög grad som Ahls. Steinholtz bibehöll nämligen fyra lärningar, men han skötte arbetet illa. I Vetenskapsakademiens dagbok för den 19 mars 1762 anmäler Hr Kryger »några til Manufactur Contoiret inkomna klagomål öfver Instrumentmakaren Steinholtz, som skal vara mycket försumlig. Akademien utnämnde några Deputerade at förehålla, varna och förmana honom».

Det hjälpte synbarligen ej, ty redan d. 27 juli 1763 säger dagboken: »Sekreteraren bad, at några Herrar Ledamöter må utnännas til en öfverläggning om våra til fall lutande Instrumentmakerier. Herrar Faggot, Tilas, v. Swab (Anton von S., Bergsråd), Kryger, *Mallet* (Fredric M., Astronomiæ Observator i Uppsala) och *Wilcke* (Johan Carl W., Thamisk Lector i Experimental-Physiken), med Secreteraren utnämndes.» Vid sammanträde påföljande månad, d. 3 augusti, berättade Hr Faggot, »at de uti sista sammankomst utnämnde Herrar, haft sammanträde, at rådgöra om Mathematiska Instrument-maskinernas upprätthållande, at de 1:o) i anseende til åtskilliga Skäl och omständigheter funnit rådeligt at tilstyrka, det ville K. Academien anmoda BergsRådet Schröder at biträda Academien uti upsigten öfver Instrumentmakerierna, hvilket K. Academien straxt biföll och updrog Herr Faggot at anmoda bemålde Bergs-

Råd därom, 2:o) at de i anseende til Instrumentmakaren Ignells fattigdom anhöllo, det ville K. Academien af honom lösa några färdiga Instrumenter til 600 D:r-K:mts värde, hvarpå han ej funnit afsättning; hvilket äfven beviljades, med vilkor at Instrumenterne först pröfvas och stämplas af Herr Steinholtz och at han jämväl, såsom Ignells förlagsman, gifver sitt samtycke til detta köp. Dock så at Academien ei oftare på det sättet må belasta sig med deras tilvärkingar».

Ignell var 1760 Steinholtz' förste lärling och tyckes nu fått något själfständigare ställning. Akademien söker alltjämt understödja honom härtill. Ännu ett tredje instrumentmakeri tyckes stå under akademien och ledts af en direktör Westberg, här ofvan omtalad. Kanske har en instrumentmakare Duhse varit anställd hos honom. En antydning härtill finnes i protokollet i Vetenskapsakademiens dagbok för d. 25 oktober 1763, där det säges: »På giord föreställning beviljades Instrumentmakarne Duhse och Ignel, skola, til att komma sig något före, få af Academien låna, den förre 200 och den senare 100 Plåtar, hvilka skola quartaliter betalas af det understöd, som Manufactur Contoiret består til Mathematiska Instrumentmakeriernas uprätthållande; kommande de 300 Plåtar, som Directeurn Westberg härtills haft, men som nu, i anseende därtil at Han flyttat på landet, böra indragas, at härtill användas.»¹

Om det under dessa sista år varit illa ställdt för Steinholtz, så tyckes dock under 1764 det bära helt på tok. Den 18 juli detta år heter det nämligen i Vetenskapsakademiens dagbok: »Uplästes Manufactur Contoirets Bref till K. Academien, angående Instrumentmakaren Steinholtz, hvilken tyckes så komma af sig, at Manufactur Contoiret ej betrör honom längre om verkstaden, ej heller vil vidare til honom utbetala det understöd han här tils njutit af Manufacturmedlen, af fruktan, at det ej torde användas til sitt rätta ändamål. De vanliga Herrar Deputerade öfver Instrumentmakeriernas vård, neml. Faggot, Kryger, Runeberg, Wilcke och Sekreteraren anmodades

¹ Ignell tyckes alltjämt ha stått under Steinholtz såsom mästare, då i december 1763 Steinholtz utfärdade det reseintyg till Närke, som jag meddelat och som finnes i Nordiska Museets arkiv.

at Delibera, hvad svar härfpå kan gifvas.» För d. 3 oktober lyder protokollet i denna fråga: »Uplästes Riksens Ständers Manufactur Contoires Bref, hvaruti Academiens föreställning angående Instrumentmakaren Steinholtz, bifölls, neml. at som man hos Steinholtz för des iråkade vidlyftighet, ej mer äger tillräcklig säkerhet för den honom anförtrodda men Manufactur Contoiret tilhöriga verkstad, bör den inventeras ifrån honom, och anförtros Rosenberg. Secreteraren berättade, at redan det mästa af verkstadens tilhörigheter var ifrån Herr Steinholtz afhämtat af Manufactur Contoires och Academiens Deputerade, at verket funnits uti slätt tilstånd, och at där nästan ej voro några materialier at tilgå, med mera. Beslöts, at K. Academien skulle genom utdrag af Dagboken, gifva Hall- och Manufacturrätten tilkänna, hvad härvid förelupit samt at Rosenberg blifvit antagen til Instrumentmakare, så väl som Duhse, men Lärlingarne Ihrmark, Sohlberg och Frölander må lemnas frihet, at antingen quarblifva hos Steinholtz eller begifva sig [til] Duhse eller Rosenberg.»

Steinholtz hade således nu råkat helt på obestånd och den 21 november 1764 utfärdades offentlig stämning (konkurs) på hans fordringsegare. Emellertid afgjordes konkursmålet ej förr än efter sex år eller först d. 25 maj 1770.

Att Steinholtz' gamle kompagnon Ahl hade förut afvikit ur landet framgår ur Vetenskapsakademiens dagbok för den 3 jan. 1765. Då »uplästes Öfverstens och K. Svenska Envoyens til Danska Hofvet Herr Sprengportens Bref til Hans Excell. R. R. Gref Ekeblad,¹ hvaruti berättas, det Han efter långt betingande, ändtligen utfått de Fyratusende Dal kopparmynt, som den til Danmark för-rymde Instrumentmakaren Ahl varit Academien skyldig, hvilket så mycket mer fägnade Academien, som Hon nästan hade förlorat alt hopp at återfå denna Summa.»

Steinholtz besvärade sig visserligen (1765) hos akademien och begärde förklaring öfver att man fråntagit från honom »den Pension han i några år af Manufacturmedlen njutit», och erhöll han också dylik förklaring.

¹ Af intresse och kanske mindre känt är att ej blott R. R. Clas Ekeblad var ledamot af Vetenskapsakad. utan äfven hans maka född grefvinna Eva De La Gardie.

Steinholtz skildes alltså från Vetenskapsakademien och i »Biografica» i Riksarkivet finnes följande intyg af akademiens sekreterare: »Mathematiska Instrumentmakaren Herr Johan Zacharias Steinholtz har nu aflevererat allt hvad [han] af Kongl. Vetenskapsakademien haft om händer, hvilket härmed intygas. Stockholm d. 29 Maji 1767 Pehr Wargentin.»

Den 17 juni 1767 söker Steinholtz' hustru Magdalena Mellin separatio bonorum d. v. s. boskillnad i konkursen. Steinholtz egde då huset n:o 11 Malmskillnadsgatan, som han fått med hustrun. Allt tyckes nu vara slut för Steinholtz, och han är betänkt på att lämna landet. Vetenskapsakademiens dagbok för d. 13 augusti meddelar nämligen, att det i akademien »uplästes utdrag ur Rådsprotokollet, hvaruti frågas om Academien har något at påminna därvid at Instrumentmakaren Steinholtz, efter begäran får tilstånd och Pass at begifva sig til utrikes orter. Academien förklarar sig ej kunna hindra honom, uti Dess upsåt, helst nu, sedan Kongl. Commerce Collegium kommit med honom öfverens och liquiderat angående Ekströmska Verkstaden, som Steinholtz haft om händer och hvaraf någon del stått i Sequester i Kongl. SlottsCancelliet. Svar expedierades straxt.»

Någon resa blef tydligen ej af. Konkursmålet fortgick alltjämt, och ett moment häri ådagalägger, att vår Steinholtz ej blott var en yrkesman utan äfven var bokligt intresserad. Norra Förstadens Vestra Kämnersrätts protokoll för d. 2 nov. 1768 upplyser, enligt Kjebon, att en tvist i konkursen yppades »om en del af gäldenären (Steinholtz) under konkurstiden inköpta böcker, på hvilka borgenärerna gjorde anspråk; men gäldenären förklarades berättigad behålla dem».

I Mantalslängden för 1770 i Stadens inre fol. 34 uppgifves följande: »Mathematiska Instrumentmakaren Johan Zacarias Steinholtz 37 år, hustrun 35 år, 1 dotter $\frac{1}{2}$ år. Lärlingen Carl Petter Liljemark 14 år, pigan Brita 30 år, Amman Handtlangareänkan A. Balström utan lön 38 år.» (Bodde i huset n:o 102 kvarteret Cassiopea, numera n:o 5 med adressnummer Skärgårdsgatan n:o 8 och Tyska Skolgatan 8 A. Huset finnes ännu kvar och ägdes då såsom än i dag

af tyska församlingen.) Vi se af detta, att det gått mycket tillbaka för Steinholtz på de sista tio åren. I fall ej siffran 55 såsom lefnadsår för hans hustru i 1760 års mantalslängd var oriktig, så är han nu omgift, och först nu talas det om ett barn.

Tydligt är, att Steinholtz varit en skicklig yrkesman; annars hade väl ej Vetenskapsakademien återigen sökt hjälpa honom. I dess dagbok för d. 8 augusti 1770, när konkursen var afgjord (25 maj 1770) läses nämligen: »Delibererades om sättet at hjälpa Instrumentmakaren Steinholtz på benen igen, sedan Han aldeles kommit af sig. Samtliga Herrar Ledamöter funno angelägenheten deraf, i anseende til Steinholtz allmänt ärkända skicklighet, den förhoppning han gifver om mera flit och försiktigare hushållning härefter, samt ock til någon del, i anseende til Instrumentmakaren Rosenbergs sjuklighet och Duhses dålighet. K. Academien fruktade därföre, at vi snart skulle blifva aldeles utan dugelige Instrumentmakare, så framt ei Steinholtz conserveras medan han ännu står at hjälpa. Qvæstio an? blef därföre afgjord: men om sättet ville K. Academien rådgöra, när Herr Wilcke kommer hem från Skåne, emedan K. Academien ville anmoda honom at vara liksom Curator för Steinholtz.

Uplästes en af Herr Steinholtz ingifven Beskrifning på et af honom påfunnit artigt Perspektiv-Ritnings Instrument. Remitterades til Herrar Faggot och Marelius (Nils M., Prem. Ingeniör i Landtmätericontoiret). D. 26 september heter det i dagboken: »Til följe af beslutet d. 8 Aug. anmodades Hr Wilcke at åtaga sig et noga inseende öfver Instrumentmakaren Steinholtz, och beslöts at Steinholtz skal nu genast, emot förskrifning och säkerhet i Werkstaden, få 600 D:r K:mt i förlag, samt sedan efter hand, igenom Herr Wilcke, 900 D:r K:mt. Om Herr Wilcke märker, at Steinholtz väl använder detta förlag och kommer sig til arbete så at hopp är om hans upkomst, kan han sedan få något mera, om nöden så kräfver.» D. 30 januari 1771 »beviljades ytterligare understöd, förskotts- eller förlagsvis åt Instrumentmakaren Steinholtz; dock at Herr Professor Wilcke har noga uppsikt på hans hushållande och flit, samt at hela förskottet ei går, med det S. redan fått, öfver 4000 D:r K:mt.» D. 2 okt. 1771 »upviste Instrumentmakaren Herr Joh. Steinholtz en af honom påfun-

nen Perspectiv Ritnings Machine, som befants ingenieuse och nyttig, samt värd at afritas och med Beskrifning införas i Handlingarne. Om hvars uppsättande Herr Geisler, skulle anmodas, emedan Hr Steinholtz egen ei funnits vara tydlig.» Den 16 oktober »uplästes Riksens Ständers Handels- och Manufactur Deputations Remisse til K. Academien ang. Instrumentmakaren Steinholtz ansökning om understöd til sin förfallna Verkstads åter uprättande. Kongl. Academien beslöt at styrka dertil i ömaste ordalag, i anseende til Steinholtz synnerligen goda snille, och under förhoppning, at han efter så mycken utstånden nöd och vedermöda i några (år?), skal blifva stadigare i sitt upförande och i sin hushållning, än han var under sin förra välmagts tid. Dock skal det kraftigast förbehållas, at de öfrige Instrumentmakarne ei må mista något af det årliga understöd de härtils haft igenom det som Hr Steinholtz kan tildelas.»

Huru det utvecklade sig för Steinholtz härefter framgår något af akademiens senare protokoll, hvarför jag här fortsätter att meddela dem. I dagbokens protokoll för den 1 april 1772 står: »På Mathem. Instrumentmakaren Steinholtz' böneskrift, at K. Academien i brist af annat vidare understöd, ville lösa af honom Cirklar och andra små Instrumenter, som han kan hinna göra, men ej genast få afsätta; resolverades, at han tils vidare kan få insätta uti Contoiret Instrumenter för 5 à 6 Plåtars värde i veckan.» Den 27 okt. »beklagade så väl Sekreteraren som Bokhållaren, at Instrumentmakaren Steinholtz är Cassan så mycket til last, i det han utom de ansenliga förskott han förut fått, ständigt gnager och qvider så at Sekreteraren som oftast nödgats låta honom få små Summor, på det han ej skulle förgås af elände; och när han ej på annat sätt kan få, kommer han med en Cirkel eller annat litet Instrument, som Contoiret enligt Academiens beslut, nödgas af honom inlösa. På det sättet är nu Contoiret öfverhopadt med sådana Instrument, som så mycket mindre utan förlust någonsin kunna afsättas, som de säljas för bättre köp hos andra instrumentmakare. Academien har här tils haft hopp at få någon ärsättning eller åtminstone at slippa hans gnagande, då han skulle få det understöd af Manufacturmedlen hvartil han af Academien hos Riksens Ständer var recommenderad och hvartil et Stånd

redan hade gifvit sitt bifall, men, när igenom Riksdagens hastiga afbrytande, det hoppet försvann, blefve det i längden odrägeligt at på det sättet föda honom och hans hushåll för intet, såsom härtills. Sekreteraren tilstyrkte derfore, at Academien antingen skulle aldeles draga sin hand ifrån honom och lemna honom til sitt olyckliga öde, eller ock gå med en underdånig föreställning til Hans Majestet, det ville Hans Majestet i Nåder bevilja honom den hjälp af Manufacturfonden, som Ridderskapet och Adelen tilstyrkt. I anseende til Mannens onekliga skickelighet och andra bevekande skäl, vidtogs det senare Alternativet och Hans Excellens grefve Scheffer (Kungl. Maj:ts och Riksens Råd Carl Fredrik Scheffer) såsom nuvarande Præses skulle anmäla saken til det bästa hos Hans Majestet».

Detta protokoll är ett intressant aktstycke både genom sitt innehåll och sin form. Augustidagarna 1772 äro öfver, revolutionen slutförd. Man talar nu om att utverka Kongl. Maj:ts medgifvande. Hos riksens ständer hade endast ridderskapet och adeln behandlat Steinholtz' understöd, som blifvit af dem tilstyrkt. Till de andra stånden hann ej frågan, då riksdagen afbröts. Nu läsa vi i dagboken för första gången rörande hjälp för instrumentmakerierna Kongl. Maj:t såsom myndighet. Man ansåg sig t. o. m. behöfva böneman hos Hans Maj:t och hade då att tillgå Gustaf III:s forne guvernör, akademiens dåvarande præses. Akademien uppnådde också sitt mål, ty den 10 mars 1773 berättar dagboken, att »Kongl. Majestets Nåd. Skrifvelse til Academien uplästes, hvar uti K. Majestet förklarar sig hafva i Nåder bifallit Academiens underdåniga ansökning om något penninge hjälp af Manufactur-medlen til Mathematiska Instrumentmakaren Steinholtzes förfallna verkstads åter uprättande». Den 19 maj samma år upplästes i akademien »K. CommerceCollegii Bref om det för Instrumentmakaren Steinholtz på vissa vilkor beviljade nya understöd af 10,000 Dal. k:pmt. Herrar Meijer (Gerhard M., Öfverdirecteur vid K. Styckgjuteriet), Kryger, Wilcke, Runeberg och Lindblom (Nils L., Professor vid K. Artilleriet) anmodades at tillika med Herr Præses och Sekreteraren göra sig underrättade om Steinholtz' verkliga tillstånd, öfverlägga huru dessa penningar bäst kunde användas til hans verkstads uprättelse».

Besvären med Steinholtz voro emellertid ej härmed slut. Än en gång innan sin död förekommer han i dagbokens protokoll. Det är den 4 augusti 1773, där det heter: »Bokhållaren frågade, huru han skulle förhålla sig med de många tid efter annan af Instrumentmakaren Steinholtz inlöste Cirkelbestick och andra små Instrumenter, hvilka upförts dyrare, än hvad sådana Instrument hos andra kosta, och hvilka man således ei kan få för det priset sälja, utan de blifva liggande K. Academien til last. Beslöts, at K. Academien må häldre lida någon förlust på dem, än låta dem ligga oförsälda och förskämmas, samt at de således må säljas til det pris, som Hr Rosenberg för sådana tager, neml. 1 Stift-Circeel til 27 Dal. kmt. 1 Hand-Cirkeel til 19. 1 Ritpenna til 12. 1 Hand-Scala til 15 och 1 Transporteur til 15 Dal. fast än Steinholtz för dem fått nästan en tredjedel mera. Beslöts ock, at man ej vidare skall taga af Hr Steinholtz några sådana Instrumenter.»

Vid akademiens sammanträde den 15 januari 1777 »anmälles, at Instrumentmakaren Steinholtz vore nyligen med döden afgången. Och som han stod hos K. Academien i ansenlig skuld, beslöts at Herr Actuarien Brun skulle anmodas at göra sig underrättad om tilgångarne efter honom, och bevaka K. Academiens fordran. Tillika anmodades Secret. Wargentin at hos några Ledamöter af K. Commerce Collegium förfråga sig, huru vida den Pension af 1,500 Dal. Kmt som Steinholtz i lifstiden haft af Manufactur-medlen, kunde här efter få tilfalla de unge Instrumentmakarne Hasselstöm¹ och Ihrmark».

Enligt Storkyrkans dödbok för 1776 dog instrumentmakaren Zac. Steinholtz den 30 december 1776, 43 år gammal af lungsot. Han bodde då i Bollhusgränden 148 (nu n:r 5) och begrofs d. 5 jan. 1777 efterlämnande enka.

Steinholtz var tydligen en mekanisk begåfning — men som kom af sig trots all uppmuntran. Sådant har mången gång hänt och händer än i dag. Emellertid gifver Vetenskapsakademiens ombändertagande af honom, såsom det skildras i dess dagboksprotokoller,

¹ Af Hasselström finnes ett solmikroskop å fysiska institutionen i Uppsala enligt hvad professor O. Juel meddelat författaren.

en sådan tidsprägel, att det bör hafva äfven ett allmänt historiskt intresse att läsa därom. Sorgligt nog få vi icke någon upplysning, att han gjort något mikroskop vare sig åt Vetenskapsakademien eller någon enskild person. Att emellertid mikroskopet i Nordiska Museet är, såsom signeringen angifver, ett verk af Steinholtz bör vara ställdt utom allt tvifvel. Troligen är det gjort under hans lugnare tid, kanske något före 1760.

Mikroskopet ger intryck af att ej vara en direkt kopiering af ett annat mikroskop utan snarare en handtverksmässig originell efterbildning. Det verkar något klumpigt, om än tidselegansen i formerna ej saknas.

Det var, såsom vi veta, vanligt, att unga arbetare reste utomlands, gjorde gesällvandringar, och utbildade sig då i yrket. Detta kan möjligen äfven Steinholtz hafva gjort, och hans namn antyder förbindelse på något sätt med Tyskland. Hans mikroskop har emellertid ej sin förebild från Tyskland utan från England, där han mycket väl också kunnat rest; men vi behöfva säkert hvarken tänka på resor i det ena eller andra landet för att ett mikroskop, som det ifrågavarande, skulle kunna bli förfärdigadt i Sverige. Det skall jag längre ned något beröra.

Mikroskoperna från sextonhundralet och sjuttonhundralets början måste man hålla i handen och rikta mot en ljuskälla, ifall preparatet fordrade genomskinande och ej påfallande ljus. Genom den af *Hertel* i Halle 1715 gjorda uppfinningen att under mikroskopet sätta en rörlig spegel för att reflektera ljuset på preparatet, som lades i tubens axel, fingo vi de upprättstående mikroskoperna. *Culpeper & Scarlet* i London tog den Hertelska spegeln i användning och inventerade en behändig mikroskoptyp, som höll sig i marknaden ända in i 1770-talet, trots att *Cuff* genom införande af en sidopelare, som uppbar tuben och bordet, hade sedan länge gifvit mikroskopet en mera praktisk uppställning och i detta afseende den förändrade hufvudtyp, som det egentligen än i dag bibehållit. *Culpeper*-mikroskopet hade ett stativ med tre pelare, i allmänhet af mässing, hvilka voro fastskrufvade på en trälåda. Tuben var vanligen svarfvad af trä, oftast ebenholz. Mellan stativets tre pelare eller ben

sätt objektbordet. Tuben innehöll tre glaslinser, en objektivlins, en kollektivlins och ett okular. Objektivet hade endast en enkel lins, som låg fri, fixerad genom hopskrufningen af objektivets båda delar. Till ett Culpeper-mikroskop hörde i allmänhet fem stycken olika starkt konvexa objektivlinser. Med mikroskopet följde, inlagda i lådan, en del biapparater. Af dessa var en särskildt införd af

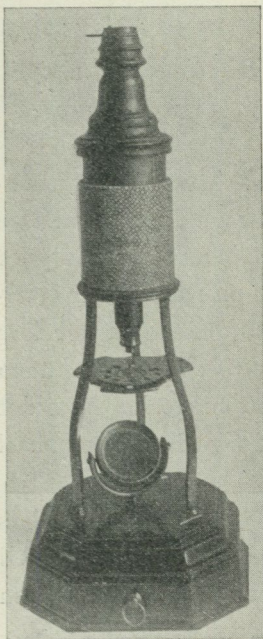

Fig. 5. Mikroskop af Culpeper-typ, förfärdigadt af Mathew Loft i London. Tillhör fysiska institutionen i Uppsala.

Culpeper, hvori man lade en liten fisk för att studera blodomloppet i stjärtfenan. Apparaten bestod i en slags mässingsskyffel med en utskuren del i ena ändans botten. Den fixerades vid objektbordet så att öppningen kom under centrumhålet i bordet. Vid sidorna af skyffeln voro hål för tråd eller band att binda fast fisken med. Ett sådant Culpeper-mikroskop förfärdigadt af Mathew Loft i London finnes på fysiska institutionen i Uppsala, och är jag genom professor Juels välvilliga hjälp i tillfälle att här lämna en afbildning af detsamma, fig. 5. Foten är af mahogny, pelarna eller benen samt bordet af mässing. Tuben är af svarfvad ebenholz och dess mellersta del klädd med papp. Tubhylsan är af hajsinn. Ett af mikroskoperna i Nordiska Museet (inv. nr 20,485) är af alldeles samma slag som detta mikroskop.

Den beskrifning, jag ofvan lämnat af Culpeper-mikroskopet, passar fullständigt in med Steinholtzska mikroskopet utom att här är allt af mässing med undantag af foten med sin låda. Äfven till detta mikroskop hör en mässingsskyffel för blodomloppsundersökningar på småfiskar. Det Steinholtzska mikroskopet har, såsom Culpeper-mikroskoperna pläga, fem stycken objektiva, om än för närvarande endast tre af dem hafva glaslinserna i behåll. Den högsta förstoringen, som kan nås med dessa linser, är 100 gånger.

Culpeper-mikroskoperna förekomma, så vidt jag kunnat bedöma, i ganska växlande former, mindre och större, samt mer eller mindre eleganta. Särskildt visa de en rik omväxling i afseende på benens d. v. s. pelarnas form. Det är kanske ej en blott tillfällighet, att Uppsalas och Nordiska Museets Culpeper-mikroskop och det Steinholtzska mikroskopet hafva nästan fullkomligt lika ben och bord. För mig ligger däri en antydning till möjlighet, att vi i de båda nämnda mikroskoperna hafva modellen för Steinholtz' arbete. Fastän de förra hafva trätub och det senare mässingstüb, äro de alla tre i formen ej mycket olika. Att Steinholtz, som var metallarbetare, skulle göra sitt mikroskop helt och hållet i mässing, var ju helt naturligt, och att det då blef något tungt och onödigt massivt är ju afven lätt att förstå.

Angående brukbarheten af det sammansatta mikroskopet under 1700-talet, var den ej stor för vetenskapligt ändamål, då man ännu ej lärt sig kompensera den sfäriska och kromatiska aberrationen. Vetenskapmännen begagnade därför allmänt de enkla mikroskoperna med större fördel för sina undersökningar. Visserligen hade vår berömda entomolog *Carl De Geer* ett sammansatt mikroskop från Magny i Paris från 1752, men *Linné* använde, såsom vi veta, Cuffs enkla mikroskop.

Ej sällan skaffade sig privatpersoner bland de förmögnare klasserna prydliga sammansatta mikroskop till förnöjelse och underhåll, och därför träffar man ofta bland de medföljande preparaten »kuriösa» ting af mindre vetenskapligt intresse. Ett mikroskop från »Culpeper and Scarlet» var ej någon dyr sak. Det kostade enligt Adams priskurant för 1747 ej mera än 3 pund och 3 shilling, ett äfven efter tidens penningvärde ej så högt pris.

Af det jag här meddelat se vi, att vi i Sverige på 1760- och 1770-talet haft en skicklig instrumentmakare i Z. Steinholtz, tydligen ett mekaniskt geni. Hans arbete har, såsom så många handverk under frihetstiden, blifvit understödt af vår Vetenskapsakademi och af staten med stor uthållighet trots mannens försynelser. Då han äfven förfärdigat sammansatta mikroskop med en viss originalitet i utförandet och dessa förvisso varit de första mi-

kroskop af de få, som gjorts i vårt land, så har jag ansett det tillbörligt, att hans namn framdrägs ur glömskan och bevaras i minnet bland de framstående yrkesskicklige handtverkare, af hvilka vårt land haft så många på olika områden. Att detta gjorts af en professor, som har den mikroskopiska anatomen som sitt läroämne, är ju ej heller annat än som sig bör.

Söderköpings stadskyrkas klockstapel.

Af

Sigurd Erixon.

Söderköpings stadskyrkas klockstapel, hvaraf en prydlig, ehuru utan pretention på vetenskaplig exakthet gjord modell,¹ förvaras i Hällestadstapelns på Skansen (modellen finnes omnämnd och afbildad exempelvis i »Kunst und Handwerk, Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbeverein 1905, h. 7 och i Kunstgewerbeblatt 1905, h. 6) är icke endast en ovanligt god och vacker representant för en i vissa delar af Sverige allmän klockstapelstyp utan äger dessutom ett speciellt intresse, däri genom att man känner såväl dess tillkomstår som byggmästarens namn, hvilket blir af värde, då den går så långt tillbaka i tiden som till 1500-talet. En skildring af densamma har därför synts mig motiverad i Fataburen.

Stapelns ligger på norra sidan om kyrkan ungefär midt emellan denna och ån. Ehuru stapeln, såsom framgår af plankartan² fig. 2, icke är fullt orienterad efter väderstrecken såsom kyrkan, talas i det följande för enkelhetens skull såsom om detta vore förhållandet. Afvikelsen är icke så stor, att något misstag härigenom förvållas. Stenfoten utgöres af tre parallella stenrader i norr—söder och en dem vid midten skärande rad i väster—öster, jmf. fig. 3. På dessa stenrader, som vid senaste reparationen cementerats, lågo tjocka syllar, som nu ersatts af betong. Från syllarnas skärningspunkter uppstiga tre kraftiga hjärt-trän, som äro spånklädda

¹ Utförd af kassör Frans Pettersson i Norrköping.

² Samtliga uppmättningsritningar utförda af arkitekt Nils Friberg 1915.

upp till klock-kammaren. De äro förenade med hvarandra genom tvärstockar vid sina öfre ändar och längre ned genom ett par tvärband, jmf. fig. 4. De stödjas af spånklädda sträfvor, tre stycken från hvarje syllarm, hvilka äro inhuggna i hjärtträna ett stycke ofvanför klockkammarens golf och på något olika höjd sinsemellan. På östra och västra sidan går vidare ett par sträfvor i kors från yttersyllarna upp till klockkammarens bjälklag, jmf. fig. 5, AM o. BL. Vid NO, på fig. 5, finnas dubbla tvärband, som förena sträfvor och hjärtträn.

Klockkammarens öfre golfplan utgöres af två korslagda rektanglar, bildade af horisontella stockar, hvilande på sträfvor och konsolsträfvor. Rektangeln ABCD (fig. 6) består af fyra sammanfogade dubbelstockar, hvaraf AD och BC hvila på de yttre af de västra, respektive östra sträfvorna (A och B på fig. 4); stockarna AB och DC däremot hvila på konsolsträfvor (vid punkterna E, F, G, H, I och J, fig. 6), som i sin tur stöda på de yttre sträfvorna i norr och söder (konsolsträfvorna på fig. 5 betecknade med AC och BD). Dessutom understödas de i L, M, N och K (fig. 6) af de ofvan nämnda korssträfvorna. Stockarna OP

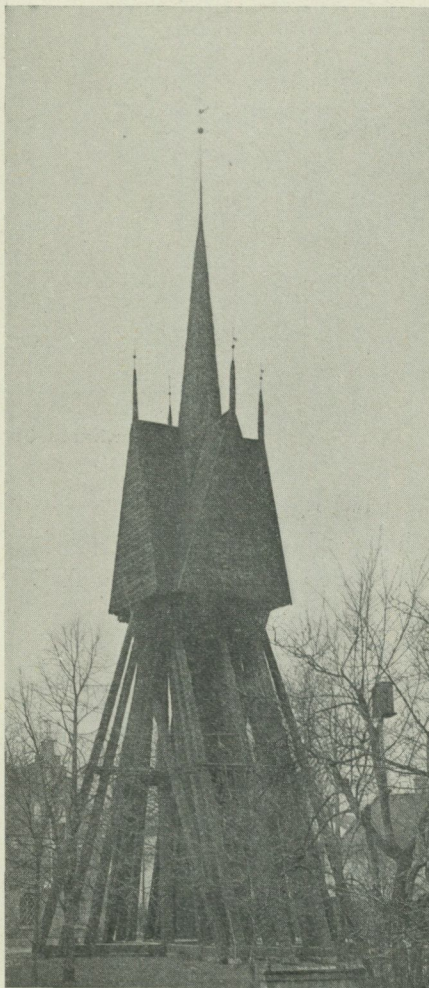

Fig. 1. Söderköpings stadskyrkas klockstapel.

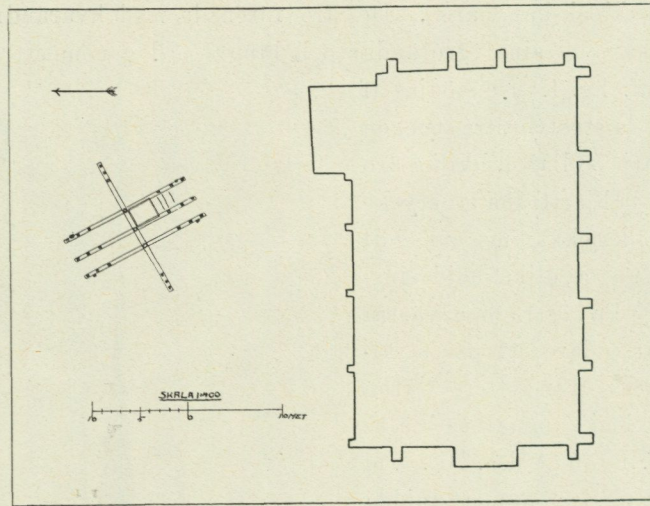

Fig. 2. Plankarta öfver stapeln och kyrkan.

och RQ ligga också på konsolsträfvor, stödda på samma yttre sträfvor ehuru något längre ned (på fig. 5 EF och GH). Dessa stockar äro förbundna med rektangeln ABCD (fig. 6) genom korta stockar (OE, SF etc.), hvilka endast på några ställen gå ända fram till sträfvorna.

Den inre rektangeln EGHJ sammanhålles af kraftiga, knäformigt vuxna stockar, fastnaglade vid stockarna AB och DC samt sträfvornas yttersidor. Detta ålderdomliga sammanfogningssätt står tydligen i samband med en del stafkyrkokonstruktioner.

Klockkammaren är uppbyggd af två hvarandra skärande sadeltak, lagda öfver de nyssnämnda rektanglarna. Öfver skärningspunkten sitter en hög takryttare. Tak, gafflar och takryttare äro panelade, spånklädda och tjärade.

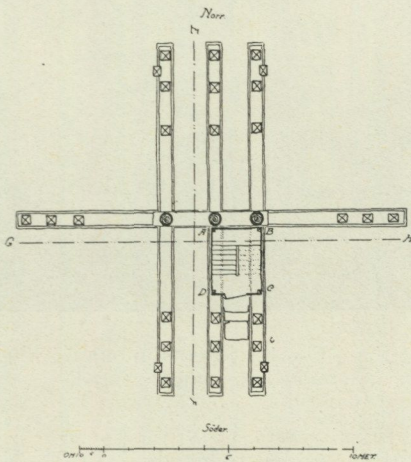

Fig. 3. Plan af stapeln.

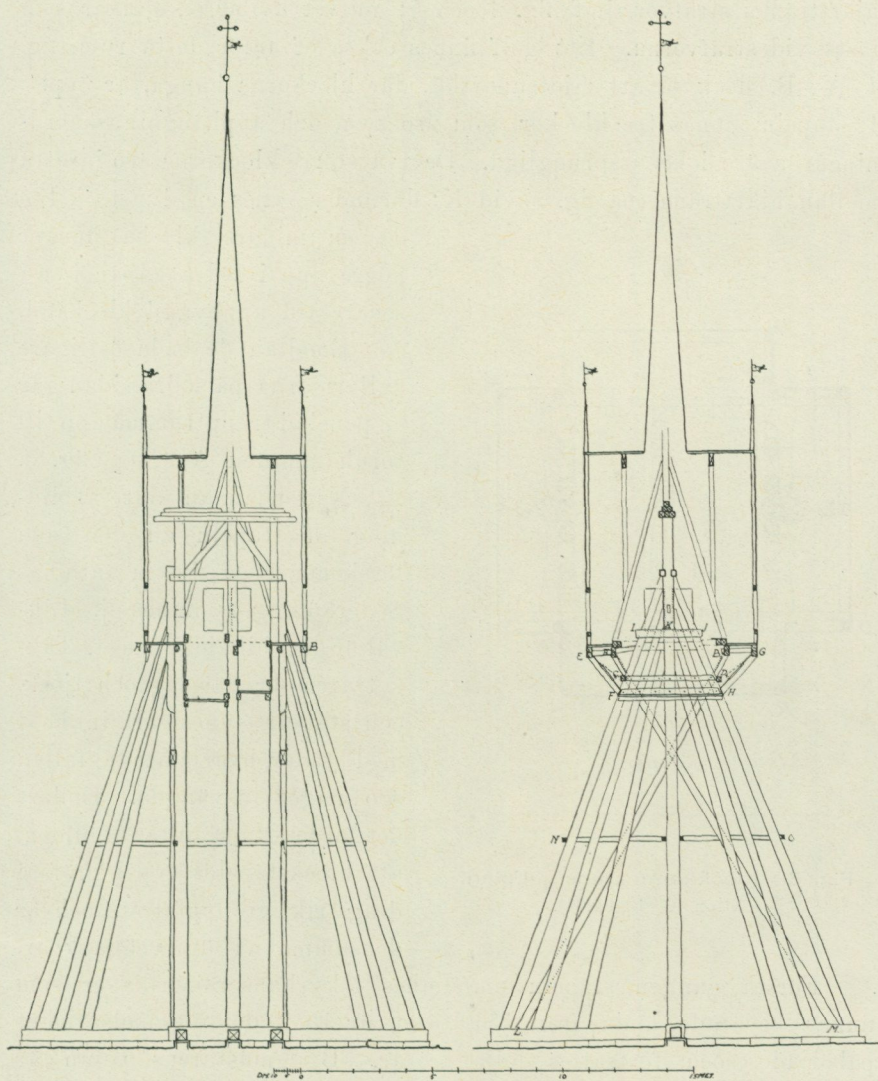

Fig. 4. Sektion GH af stapeln.

Fig. 5. Sektion EF af stapeln.

Alla fyra gaffarna ha dubbla ljudluckor, som i senare tid blifvit utvidgade till sin nuvarande storlek. Gafvelspetsarna krönas af spiror.

Rummet under denna del af klockkammaren är också infodradt med bräder, spikade på de yttre konsolsträfvorna samt på de yttre

hjärtränas sträfvor, jmf. fig. 4 och 5; golvet hvilar på bjälkar, som fästs vid sträfvorna. Ett golf finnes också ofvanför detta rum, fig. 4 A—B, dock så att mittenpartiet, där klockorna hänga, är öppet. I stapeln finnas tre klockor, som äro nya, och upphängningsanordningarna äro icke ursprungliga. De två större klockorna äro insatta mellan hjärträna (på fig. 5 vid K; därunder synes en dynstock I—

J), en mindre klocka hänger högre upp i södra kåpan i en i senare tid uppbyggd klockstol.

Emellan de båda östligare syllarmarna på södra sidan går en panelad trapptrumma upp till tornkammaren (ABCD på fig. 3).

Någon annan äldre afbildning af stapeln än den som förekommer på Svecia antiquas Söderköpingsvy finnes ej. Likväl är dess bild icke exakt. Takryttaren är där låg och tjock, och stapeln synes vara inklädd med bräder, hvarjämte takfallen äro något insvängda. Endast det torde kunna slutas af bilden, att klockstapelns typ i gröfsta drag riktigt uppfattats och är densamma vi ännu äga kvar.

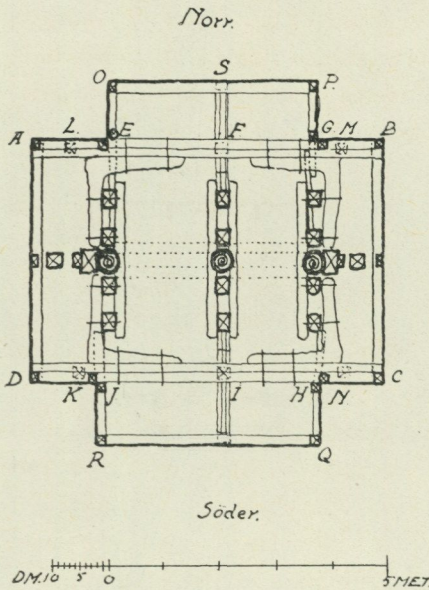

Fig. 6. Klockkammarens golfplan
(sektion A—B, fig. 4).

Första gången stapeln omnämnes i kyrkans räkenskaper, som finnas bevarade ända från 1560-talet, är 1582, då byggnadsarbetet påbörjades och fortsattes följande år. Byggmästarens namn är Anders Staplamakar, äfven kallad Tornbyggjare, en för öfrigt okänd man. År 1582 uppräknas en hel del utgifter för stapelns byggande, bl. a. betalning till »3 K. Mai:ts Båssmän för the hulpo oss resse hierträna på stapellen». Det säges, att »stapel foten woghes wp» och att stapeln »wox wp», vidare nämnes, att man »lätt hugga trapaträn til klåka stapelen», etc. Sedan kan man

följa stapeln i räkenskaperna ända fram till våra dagar. Reparationer omtalas ganska ofta i kyrkans räkenskaper, men tydligen icke nog ofta, ty bristfälligheterna uppges vanligen före reparationerna som mycket svåra. Man sätter in nya syllar, bjälkar, påsätter bräder samt — vanligast — spånar den. År 1695 omnämnes dörr med lås och hakar. Åren 1824 och 1861 säges stapeln vara så bristfällig, att den måste rifvas, men båda gångerna valde man lyckligtvis att göra grundliga reparationer, och vid sekelskiftet genomgick stapeln ännu en gång en förnyelse, dock i full anslutning till sin gamla gestaltning, så att den kan den dag i dag är anses i hufvudsak bevarad sådan den en gång byggdes. Den användes fortfarande.

I stapeln hänga nu tre klockor, gjutna 1897. Före detta år funnos endast två klockor där. Den ena, kallad Djäkneklockan och kyrkans näst största, göts i Tjust 1577 och upphängdes strax efter stapelns färdigblifvande. Den andra, Storklockan kallad, göts 1627, omgöts 1722, och hängde alltid i stapeln. Kyrkans två andra, mindre och äldre klockor hade sin plats i takryttaren på själfva kyrkan. Om någon stapel funnits före den nuvarande är obekant.

Stativets konstruktion är sålunda en mera utvecklade form af den s. k. klockbockstypen, som i sin enklaste form ännu alltjämt återfinnes både som klockstapel¹ och exempelvis som ställning för vällingsklockor. Jämte denna typ finnas ju andra, delvis med ytterst ålderdomliga drag (sålunda påvisar Martin Olsson i Turistföreningens årsskrift 1915 ett slags klocktorns-typ, som har anknytningar till stafkyrkokonstruktioner),² men dessas allmänna kronologiska ställning till ifrågavarande typ är ganska oviss, ty själfva bockkonstruktionen är ju en ytterst primitiv och i olika syften nyttjad företeelse. Det är mycket vanskligt att för ett så föga bevaradt, ofta omändradt och ännu ej systematiskt afbildadt material som klockstapeln uppdraga snäfvare geografiska gränser, men det är tydligt, att klockbockstypen, som ju är ganska spridd i Sverige, är särskildt

¹ Finnes äfven utom Skandinavien, ex. vid Fintel, Kreis Rotenburg, Lüneburg, afb. i Lüneburger Museumsblätter Heft 10, sid. 128.

² Klocktorn af yngre typer vanliga äfven i södra och sydvästra baltiska området, jmf. Franz Krüger, Glockentürme aus Holz im Regierungsbezirk Lüneburg, anf. tidsskrift H. 10, och Wiggert und Burgemeister, Holzkirchen und Holztürme 1905.

talrikt representerad i olika variationer i Mälardalens provinserna och de gammalsvenska landskapen af Götaland. Inom detta område synas dock en del former blifvit mera omhuldade eller bevarade i vissa trakter. Jag tänker i detta sammanhang särskildt på klockkammaren och staplarnas takkonstruktioner. I Uppland, Närke, Västergötland och delvis i Södermanland utgöres taket oftast af ett enkelt sadeltak eller en barockhuf. Konstruktionen med två hvarandra korsande sadeltak är relativt mera belagd eller bevarad i Östergötland, Småland, Öland och delvis i Södermanland. Den typ, som närmast påminner om Söderköpingsstapeln, d. v. s. där kammarens grundplan är två hvarandra skärande rektanglar och sålunda har något utskjutande gafflar, är ej på långt när så vanlig.¹ Några kyrkor i Småland, Östergötland och på Öland kunna dock nämnas, där den finnes eller har funnits. Staplarna äro öppna och visa flera likheter med Söderköpingsstapeln.

I Östergötland: V. Ryd, Kinda hd; Kullersta, Memmings hd; Jonsberg, Östkind's hd; Krokek, Lösings hd (enl. *Svecia antiqua*); Linköpings domkyrka (enl. *Svecia*).

I Småland: Halltorp, S. Möre hd; Forserum (rifven), Tvetå hd; Granhult, Uppvidinge hd; Nydala kloster (enl. *Svecia*).

Öland: Källa (enl. A. Ahlquist, *Ölands historia*), Föra (enl. Ahlquist), Glömminge (enl. E. Ihrfors, *Oelandia Sacra*) och möjl. flera.

Denna uppräknig gör dock icke anspråk på att vara fullständig. Ej heller har jag haft tillfälle forska i nämnda staplars historia.

¹ En mellanform finnes också, där kåporna öfver klockbockens långsidor endast äro mindre takkupor.

Olsmessa och Torsblot.

Tillägg

af N. E. Hammarstedt.

Det ämne, som jag i denna tidskrift s. 32—40 med anledning af Den i Orsa kyrkoarkiv anträffad handskrift i korthet behandlat, synes mig vara af den betydelse, att det förtjänar all den dokumentariska belysning som kan erhållas. Jag har därför ansett det vara skäl att till anförda källuppgifter här bifoga följande, hvarom jag senare erinrats.¹

I sin afhandling »*Den förste November og den förste August*» (Köpenhamn 1829) meddelar *Finn Magnusen*, utan att angifva sin sagesman, följande skildring från finska Karelen, hvilken, såsom ses, i förvånande grad öfverensstämmer med prosten Westbladhs anteckningar från Dalarna, men ock i ett par hänseenden skänker uppgifter, som för oss fullständiga ur bilden af den gamla offerritualen. Den isländske fornforskaren skrifer (s. 78) om S:t Olofs dag, den 29 juli, sålunda:

»De finske kareler, skjönt de for længst have antaget Kristendommen, helligholde denne Dag endnu med hedenske Skikke, der for vistnok egentlig tilhørte deres förste eller foreløbige Höstfest. De stege da et helt Lam, hvorved ingen Knive maa bruges, og Benene ej heller brydes (i Overenstemmelse med Finlappers og Hebræers bekjente Offerskikke). Indvoldene nedgraves i Jorden, men ingen Fremmed maa nyde noget af Kjødets. Andre Finlændere bruge nu lignende Skikke. De helligholde hele Dagen ved Afholdenhed fra Arbeide og larmende Sysler, i den Tro at Björnen der ved afholdes fra at skade Qvæget — — —. Det Lam, som slagtes til

¹ Så godt först som sist vill jag uttala min tack till dr N. Lithberg, hvilken egentligen föranledt detta tillägg.

Höjtidsmaaltidet, maa ej have været klippet fra Foraaret af. Naar det indbæres til Bordet, stænkes Vand paa Dörtærskelen med Qviste af Elletræ eller Fyrretræ. Inden Maaltiden begynder, offres noget deraf i et Hjørne, ovenfor Bænken, mod Enden af Bordet (uden Tvivl til Husguderne). Paa en lignende Maade offerer man noget dertilhørende ude paa Marken og ved de Birketræer, som næste Midsommer skulle plantes i Gaarden.»

Till det anförda förtjänar att bifogas följande uppgift från Skåne af Nils Lovén:¹ »Thormånadsöl dracks vid böndernas gillen och särdeles den dagen, då rågarna afskuros, hvilken af bönderna kallades *den stora dagen*». Man erinre sig Gustaf Vasas här förut (s. 34) antydda maning till bönderna på Öland. Hvad åskgudens betydelse för vår allmoge beträffar visa redan hans namn *Gofar*, *Gogubben*, *Gobonden* och *Kornbonden*, af hvilken utsträckning och betydelse denna varit.

Rörande tiden omkring den första augusti såsom en forn skördehögtid vill jag vidare hänvisa till Finn Magnusens här ofvan nämnda lärda och i många hänseenden ännu läsvärda arbete. Särskildt förtjäna s. 77—85 att beaktas, där äfven brödoffret vid denna tid ganska utförligt behandlas. Äfven vill jag använda tillfället att till de förslag, som jag s. 35² framställt om förklaringen af nyckelintrycken i såkakan, lägga en erinran om, att den första augusti (*Petri vincula*) sedan gammalt är helgad den apostel, som innehar löse- och bindenylkeln såsom sitt attribut. Är denna anknytning riktig, kan man af denna kristna datering draga den slutsatsen, att tillredningen af det ifrågavarande kultbrödet så sent som under medeltiden småningom (jfr s. 36) förskjutit sig från tiden omkring den första augusti till jultiden. Beträffande nyckelintrycken i den steiermarkska julkakan synas emellertid de föreställningar, som med henne äro förbundna, nödga till en annan sammanställning, nämligen med den stora lifsgudinnans nyckel, hvilken till och med öfvergick såsom ett attribut åt den kristna gudamodern. Hvad den föreskriften angår, att Olofsmessogumsen skulle vara oklippt, grundar sig denna

¹ Nicolovius, Skytts härad. Lund 1868, s. 157.

² En där förekommande felaktighet må rättas: För Permiö bör stå Perniö eller hälst Bjärnä.

påtagligen på den vidt spridda uppfattningen, att en väsentlig del af ett djurs eller en människas kraft, »makt», ligger i håret.

I detta tillägg kan jag till sist icke underlåta att uttala en önskan, att den här helt flyktigt behandlade frågan upptages af någon svensk-finsk etnolog, som bättre än jag eger tillgång till de sakuppgifter, hvilka den finska litteraturen och folklifsforskningen hafva att afgifva. Rörande esterna måste jag dock påpeka, att äfven hos dem såväl det till Olofsmessa slaktade fåret som skördekakan sättas i förbindelse med åskguden Ukko.¹

Kåsor.

Kåsa från 1600-talet.
Nord. Muscet.

En vördsam anhållan riktas härmed till innehafvare af kåsor och till personer som kunna lämna upplysningar om i privat ägo befintliga eller en gång varande sådana att sända möjligast utförliga meddelanden härom till Nordiska Museet. Afsikten härmed är att i och för en undersökning af svenska dryckeskärl, speciellt af trä, söka vinna så fullständig kunskap som möjligt om dessa ålderdomliga, numera mycket ovanliga träkärl, hvilka äro af utomordentligt intresse såväl genom sin säregna, svenska form (jfr fig.) som genom sin karaktär af dryckeskärl för festligare gillen och högtidligare dryckeslag, hvarförutom de ofta äga ett stort släkt- och personhistoriskt intresse. Alla meddelanden torde sändas under adress *Nordiska Museet, Stockholm 14.*

¹ F. R. Krentzwald, *Der Ehsten abergl. Gebrauche*, Petersburg 1854 s. 87 o. 126.

Smärre meddelanden.

Något om jullekarna »bo nötter».

Från Finnvedshäraderna i Småland upptecknad af *K. A. Hultkvist*.¹

Då nötkusken väl var före människan i vårt land, få vi antaga, att nöten tillhörde de frukter, invandrarnas barn först började insamla och leka med. Lekarna med nötter förskrifva sig i vårt land i alldeles särskild bemärkelse från den aflägsnaste tid. »Leka med nötter» är dock kanske inte riktigt rätt att säga; folket i dessa trakter säger nämligen aldrig: »leka med nötter» utan »bo nötter»; detta utan att någon kan klargöra, hvarifrån ordet »bo» i denna bemärkelse kommer. Skåningar ha uppgifvit, att det i vissa delar af Skåne heter »gissa nötter».

»Bo nötter» var fordom lekar, som säkerligen mer än nu tillhörde julfirandet. Att, särskildt i nötkrakter, då fira jul utan att vid samkvämen »bo nötter» var nästan otänkbart. Nötter skulle man ha, hvar de än skulle tas, och aldrig köptes de då i handelsbodarna som nu för tiden, utan plocka dem skulle man själf göra, och äfven plockandet var ett mycket värderadt ungdomsnöje. Då för tiden värderades hasselkusken säkerligen mycket mera än nu. I brist på hasselnötter kunde boknötter användas vid jullekarna, ehuru lekar med dem aldrig så orsakade en muntrande feststämning som lekar med vackra väl mogna hasselnötter.

På julaftonen skulle de under hösten samlade nötkterna fram, och så börjades att »bo nötter», lekar i hvilka såväl gamla som unga med lif och lust deltog; detta icke så att förstå, att de gamla lekte med hvarandra, utan så, att en farfar eller farmor lekte med de minsta barnen och invigde dem i sätten för de olika lekarna.

¹ I Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen, b. 6: Smärre meddelanden sid. XXII—XXVI, finnes en redogörelse för liknande, delvis samma lekar.

En julkväll, när man kommit riktigt i farten med att »bo nötter», var all rangskillnad borta: tjänstedrängen kunde lå gärna »bo» med döttrarna i huset och pigorna med husets söner, pojkar med hvarandra eller med flickorna och tvärtom; hufvudsaken var att ron hölls vid makt, så att ingen kände sig tillbakasatt.

Här nedan vilja vi beskrifva några af de lekar som vanligast förekommo och ännu förekomma i Finnvedshäraderna i Småland.

1. »Udda eller jämnt?»

I leken deltog två personer, af hvilka den ene tog ett obestämdt antal nötter i ena handen, knöt den samt framräckte den mot den person, som han önskade »bo» med, sägande: »Udda eller jämnt eller gäller det så många?»

Sedan den tilltalade gissat sitt »udda» eller »jämnt», öppnades handen och nöterna räknades. Hade det gissats rätt, blefvo alla nöterna gissarens, och hade han gissat fel, måste han genast gifva ut lika många nötter, som framräckaren haft i handen.

Denna lek passade synnerligen väl för en gammal person och ett barn, detta särskildt därför, att här var ett förträffligt tillfälle att lära barnet skillnaden på »udda» och »jämnt».

2. »Antingen vill du dra ris eller frysa?»

En af de lekande tog ett obestämdt antal nötter i handen, slöt den och framräckte den mot den person, han ville »bo» med sägande: »Antingen vill du dra ris eller frysa?» och sedan motspelaren gissat sitt »dra ris» eller sitt »frysa» blef det att genast plocka igenom alla nöterna i handen, börjande med det ord som gissats, såsom: »Dra ris, frysa; dra ris, frysa», ända tills man kommit till sista nöten i högen. Inföll så det gissade ordet på sista nöten, blef hela högen gissarens, men i motsatt fall hade han att genast gifva motspelaren lika många nötter, som det vid genomgåendet fanns i handen, ungefär som vid leken 1, »udda eller jämnt?»

3. »Min so har laskat åt skogen.»

En af de lekande lägger en nöt under en af fingrarna, sluter handen och räcker fram den mot motspelaren sägande:

»Min so har laskat åt skogen», hvartill motspelaren svarar: »Min med.»

Den första personen frågar:

»Hvilket träd sofver hon under?» och får till svar: »Det bästa där är.»

Slutligen frågas: »Hvilket är det?», hvarpå sökandet börjas efter den gömda nöten. Detta tillgår så, att sökaren lyfter på finger efter finger (det behöfver ej gå i viss ordning), tills nöten hittas och blir sökarens. Däremot är han skyldig att lägga en nöt under hvarje finger, som lyftats, utan att det där hittats någon nöt.

4. »Ekorren hoppar.»

Den ene af de lekande tar ett obestämdt antal nötter i handen, sluter den och räcker den åt motspelaren sägande: »Ekorren hoppar», hvilken börjande mening af motspelaren ifylles sålunda: »högt upp i toppar», hvarpå den förste frågar: »Huru många skutt?»

Som svar på frågan gissas ett visst antal, hvarpå nötterna räknas. Har det gissats rätt, bli alla nötterna gissarens; har det gissats mindre än antalet, har han att fylla i med nötter, tills det gissade talet blir fullt.

5. Dubbelleken eller (om man så vill) friareleken.

»Nötter i min stubbe» och »Nötter i min tunna».

Denna lek skulle »bos» af en »pojke» och en flicka, och det kunde för pojken vara rätt vågadt att börja den, ty han kunde riskera att flickan med en afvisande åtbörd nekade att »bo» den, och det var alltid förargligt. Tordes pojken försöka, tog han ett obestämdt antal nötter i handen, slöt den och räckte den mot flickan, sägande: »Nötter i min stubbe», hvartill flickan, om hon ville leka den leken leende svarade: »Du skall bli min lille gubbe», hvarpå pojken frågade: »Efter huru många år?», detta under det handen — om nötterna voro flera än fem — snabbast möjligt öppnades, så att man på ett ungefär kunde se antalet nötter. Hade det gissats för få, blef det för den som gissat att fylla i, tills det gissade antalet var fullt; hade det gissats rätt, blefvo naturligtvis alla nötterna gissarens; hade det gissats för mycket — ja, då förfors olika.

Tyckte flickan om pojken och ville fortsätta leken, tog hon ett obestämdt antal nötter i handen och räckte fram den sägande: »Nötter i min tunna», hvartill pojken leende sade: »Du skall bli min lilla rara gumma», hvarpå hon blygsamt frågade: »Efter huru många år?»

Nu gissade pojken åren, hvarpå nötterna räknades, och det förfors såsom när flickan gissat.

Månget »parti» har börjats med denna dubbellek. Naturligt är, att ovänskap lätt uppstod pojkar emellan, om exempelvis den ene råkade att för förtroligt leka den leken med en annans fästmö.

6. »Nu 'bor' jag med slumpen.»

Denna lek var egentligen en avslutningslek. Den, som ville »bo» den, tog alla sina nötter i handen och räckte fram den mot den person, han önskade »bo» med, sägande: »Nu 'bor' jag med slumpen», hvartill den andre svarade: »Käringen ligger i sumpen», hvarpå den förste frågade: »Huru många år?»

Härefter förfors såsom vid lekarna n:r 4 och 5.

7. »Räkna räfven.»

Denna lek är alldeles olik de öfriga. Då i de förut beskrifna nära nog allt berodde på att gissa rätt, gäller i denna allt att se och komma ihåg; här spelar inte lyckan in alls utan däremot uteslutande iakttagelsen och det goda minnet.

Man öfverenskommer om, huru många nötter »räfven» skall ha i hvardera kroppsdel, t. ex. i hufvudet 3, i halsen 4, i hvardera frambenet 4 och i tassens 3, i ryggen 7, i bakbenen och baktassarna lika med i frambenen och slutligen i »rumpan» (svansen) 10, och så upplägges »räfven» med nötter på bordet se fig. 1.

Sedan den (vanligen en liten gosse eller flicka), som skall räkna till sig räfven, noga beskådat den och lagt allt på minnet, d. v. s. huru många nötter, som lagts i hvarje kroppsdel, vänder han sig med ryggen mot bordet, hvarpå en äldre

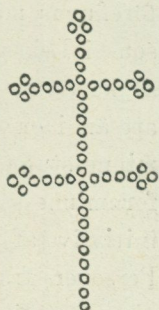

Fig. 1. »Räf.»

person börjar utpekandet från hufvudet samt hela »räfven» igenom ända till sista nöten i svansen. Den, som skall vinna »räfven», måste snabbt uppge, hvad som utpekats. Har den räknande uppgifvit rätt hela »räfven» igenom, blir »räfven» hans eller hennes; räknar han däremot fel, om blott på en klo eller sista nöten i svansen, har han att stiga undan, och en annan af de små får stiga fram och försöka, äfven denne från hufvudet naturligtvis. Vanligen står hela sällskapet och ser på, och när den räknande lyckats, belönas han med lifliga handklappningar och bravorop. En förträfflig lek vid uppöfvandet af iakttagelseförmågan och minnet hos slöa, trögtänkta barn, detta särskildt om »räfven» för omväxlings skull får någon nöt mer eller mindre i vissa kroppsdelar.

Utom »räfven» uppläggas och räknas äfven andra skogens djur, såsom älgen med de långa benen och den korta svansen, björnen och gräfflingen, detta med det antal nötter, som anses behöfligt för karakteriserandet af kroppsdelarna hos de olika djurslagen.

Gagnefs minnesstuga.

Det lifiga intresse, hvarmed nutidens sträfvanden att undan förstörelse rädda hvad som ännu finnes kvar af gamla tiders kultur alltjämt omfattas, har bland annat tagit sig uttryck i en hel del samlingar som hopbragts i s. k. bygdemuseer. Särskildt i Dalarna förefinnas många sådana. Där ha vi exempelvis Jones Matts Perssons i Leksand ganska omfattande samlingar, hvilka nyligen blifvit af kommunen inlösta, och tid efter annan ser man meddelanden om att än i en och än i en annan socken en »fornminnesby» eller »fornminnesstuga» anlagts. En bland de anmärkningsvärdaste bland dessa fornminnessamlingar är minnesstugan i Gagnef, som tillkommit på initiativ af den därstädes bosatta konstnärinnan Ottilia Adelborg. Personer från andra landskap, hvilka, gripna af den säregna tjustring som ligger såväl i naturen som i de alltjämt bibehållna gamla dräkterna och plägsederna, på allvar slå sig ned i Dalarna, känna sig snart som ett med befolkningen. — Varmt intresserad för sin nya hembygd startade fröken Adelborg redan år 1903 Gagnefs knyp-

pelskola för att där återupplifva den gamla knypplingskonsten. Men vid åsynen af huru snabbt tiderna förändrade sig, och huru de gamla kulturföremålen undan för undan sopades bort, huru uppköpare foro bygden rundt på jakt efter gamla saker, hvaraf lass efter lass sändes bort, väcktes snart nog hos fröken Adelborg den önskan att för socknens egen räkning söka rädda undan en del. Af själfva befolkningen omfattades saken med stort intresse. Det berättas, att när kyrkoherden på en sockenstämma först framlade förslaget om upprättandet af en minnesstuga, i hvilken man skulle samla och tillvarataga såväl klädespersedlar och husgerådssaker som redskap och inventarier från forna dagar, så hade en gammal gagnefsbonde utropat: »Nå, det var då ett riktigt evangelium!»

Som kostnaderna för minnesstugan emellertid skulle komma att bestridas endast af frivilliga gåfvor, utfärdades år 1905 teckningslistor för bidrag — såväl kontanta penningar som materialier och dagsverken. Män som kvinnor antecknade sig för frivilliga dagsverken, och penningebidrag inflöto från 5 öre till högre belopp. Gällde så att skaffa de erforderliga byggnaderna. Den första stugan som flyttades — år 1906 — var en gammal parstubyggnad från Djurås by. Vidare tillkom en klädstuga från Moje by samt ett härbre från Gräf by. Samtliga byggnader uppfördes på den af församlingen upplåtna högt belägna tomten »Solheden», hvarifrån man har en betagande utsikt öfver den nedanför flytande Dalälven.

När stugorna väl voro uppsatta, voro de emellertid ganska fattiga på föremål. Då kom fröken Adelborg på den tanken att anordna vissa gåfvodagar. Kungörelse härom utfärdades från predikstolen, hvarvid sockenborna uppmanades att skänka gamla föremål till minnesstugan, och en person i hvarje by åtog sig att på sin ort förbereda frågan. Hösten 1909 ägde så den första gåfvodagen rum d. 9 sept. Minnet häraf har åt eftervärlden bevarats genom en af en 16 års gagnefspojke Hjalmar Dahl utförd målning, fig. 1. Å densamma synes »Adelborg», som det heter i socknen, jämte de öfriga stockholmsfröknarna stå och ta emot gåfvor. Sådana inflöto äfven rikligt. Den första lämnades af Per Matts mor i Gärde, som skänkte sin mans brudgumshalsduk. Den 19 sept. samma år in-

Fig. 1. Målning af Hjalmar Dahl, Gagnef.

vigdes så minnesstugan, hvarvid ett textadt gåfvobref öfverlämnades åt socknen.

Gagnefs minnesstuga omfattar, såsom nyss nämndes, trenne byggnader, hvaraf den förnämsta utgöres af parstubyggnaden, fig. 2, som är byggd i två delar — däraf namnet — nämligen själfva stugan och så »astugan» eller den andra stugan. På taket sitter en

Fig. 2. Parstubyggnad
från Djurås by, Gagnef sn, Dalarna. Foto Louise Hagberg.

gammal vindflöjel, eller som det på gagnefsspråket äfven heter »flagga» eller »väderlek». Skärmtaket ofvanför ytterdörren kallas »dörrskifvu». Med parstubyggnaden, som är synnerligen väl bibehållen, följde vid köpet dels den väggfasta inredningen bestående af »tarrsäng», hyllor, bänkar m. m. och dels hvarjehanda lösören. Den ger en god bild af hur en välsituerad gagnefsbonde hade det förr i tiden, men då den förmögne bonden bodde så, bär den på samma gång vittne om att socknen måste hafva varit fattig. »Det fattiga Gagnef» var ju äfven förr ett vanligt talesätt. — Från Bäsna, den äldsta byn i

socknen förskrifver sig en gammal masurskål med årtalet 1604 och följande inskrift: »Såh thin åker war ey lath, eth medth måtha ur thit fath.» Vidare märkes ett 1600-tals skåp, vackert snidade kistor m. fl. möbler, en samling landtmäteristickor från storskiftet i Gagnef 1810—1814 o. s. v.

Fig. 3. Klädstuga
från Moje by, Gagnef sn, Dalarna. Foto Louise Hagberg.

Klädstugan, fig. 3, som bär årtalet 1784, men som sannolikt torde vara betydligt äldre, är försedd med takmålningar. Den är, som sig bör, äfven minnesstugans klädkammare och har att uppvisa en vacker samling dräkter. Gagnefsvinnornas skicklighet i handaslöjd representeras af knyppling, krus- och hålsöm och på knytning trädde spetsar — I hagen bakom klädstugan kommer ett sommarfejs från fäboden »Skallbuan» att uppsättas jämte ett »stes» eller en gammal fäbodstuga.

Härbret från Gräf, fig. 4, har årtalet 1663. Kostnaderna för detta såväl som för klädstugan ha bestridts af fröknarna Anna och Lotten Fald och Clara Wahlström från Stockholm.

För hvarje år som går visar det sig, att befolkningen sätter allt mer och mer värde på stugan, och litet emellanåt komma sockenborna med allehanda gåfvor. Vid hvarje besök erlägga de en afgift af 10 öre, »utsocknes» 25 öre. I inträdesavgifter inflyta nära 100 kr, om året, en ej ringa summa, då man betänker att Gagnef ej ligger i den vanliga stråkvägen.

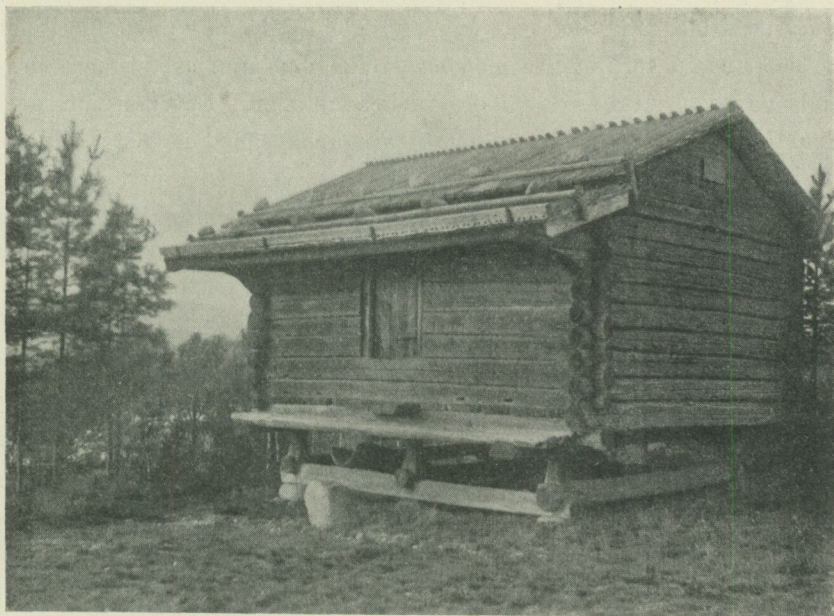

Fig. 4. Häbre
från Gräf by, Gagnef sn, Dalarna. Foto Louise Hagberg.

För att dylika bygdesamlingar skola kunna bli verkligt fruktbarande och fylla sitt ändamål är det af största vikt att arbetet från första stund inriktas därpå, att samlandet sker målmedvetet, begränsadt och systematiskt, och att det hela ledes af en person med blick för hvad en dylik uppgift kräver, äfvensom att företaget uppbäres af ett lefvande intresse från ortsbefolkningens sida. Att detta icke blott är en tom önskan hvad Gagnefs minnesstuga beträffar är det en glädje att här kunna erkänna. Hvad som är en synnerlig viktig sak vid samlandet af gamla föremål, men som ty-

värr ofta nog på en del håll förbises, är att så noggranna uppgifter som möjligt böra insamlas och antecknas såväl om föremålets härkomst och användning som dess öfriga historia. Vidare böra alla föremålen numreras och noggrant förtecknas. Det är nog godt och väl att en gammal sak räddas undan förstörelse, men sker det utan anteckningar, blifva föremålen ofta ganska värdelösa, och den vetenskapliga undersökningen försvåras. För att rätt kunna sköta en dylik samling är det en synnerlig god hjälp, ja en nödvändighet att sätta sig i förbindelse med ett större museum, att studera dess samlingar och sätta sig in i dess arbetsmetoder. Det museum, som härvidlag har de största förutsättningarna och den bästa hjälpen att lämna, är helt naturligt Nordiska Museet, som ju är centralpunkten för vår folkkunskap. Ett bygdemuseums uppgift är att på hemortens mark och i dess naturomgifning skapa en så trogen bild som möjligt af det gångna lifvet inom den bygd det representerar, att samla sådana föremål som belysa just den bygdens förhållanden. Många likartade föremål af samma slag höra sålunda ej hemma i ett bygdemuseum. Såsom det minsta möjliga verksamhetsområdet för ett museum med verklig utsikt att kunna motsvara denna benämning måste man väl anse landskapet; bygdemuseet bör heller icke vara ett museum i ordets häfdvunna betydelse utan ett »fornhem» eller såsom i Gagnef en »minnesstuga».

Louise Hagberg.

Några afbildningar af fiskredskap i gamla handskrifter.

Medd. af C. M. Stenbock.

1.

Oaktadt fig. 1 och 2 här nedan förut ett par gånger varit återgifna, har det ansetts lämpligt att ånyo fästa uppmärksamheten på dem, dels för deras höga ålders skull — de äro bortåt ett halft årtusende gamla —, dels för att ha jämförelsematerialet samladt på ett håll.

Vidstående figurer äro tagna ur en i midten af 1400-talet skriven lagcodex, där snart sagdt på hvar enda sida upptill initialer äro utsirade med allahanda ornament. De äro af utomordentligt

kulturhistoriskt intresse och ha också då och då lämnat illustrativa bidrag till arbeten af detta slag, men vänta alltjämt på en konst-historiskt förfaren mans värdesättning.¹

Här intresserar närmast att söka handskriftens ursprung, då ju därmed sammanhänger den viktiga frågan hvar förebilderna till dessa afbildade fiskredskap ha funnits. Om man går baklänges, så kan handskriftens historia i stora drag framställas så: Kungl. Bibliotekets egendom har den varit sedan den år 1884 öfverlämnats som gåfva från Kalmar gymnasiibibliotek; dit har den blifvit skänkt år 1827; — på 1600-talet finnes manuskriptet i Finland. Proveniensen kan följas ännu längre bort i tiden. Volymen har nämligen främst ett kalendarium, hvars annotationer gifva stödjepunkter vid bestämmandet af dess nationalitet:²

20 jan. *Sancti henrici episcopi et martyris totum duplex*

17 jun. *Dedicatio ecclesie aboensis totum duplex*

18 jun. *Translatio sancti henrici totum duplex*

Dessa tre helgdagar af första ordningen — totum duplex — och för öfrigt hela anordningen i kalendariet visa otvetydigt att kalendariet varit afsedt för kyrkligt bruk i Finland. Med afseende på hufvudhandskriften med de utsirade initialerna, lagtexten, kan däremot för dess ursprung naturligtvis däraf ingenting slutas, hålst som denna text är af annan hand. Är den skrifven i Finland? Frågan kan för närvarande ej besvaras tillfyllestgörande, innan en närmare undersökning inledts. Jag vill dock framdraga följande. Utan sammanhang med texten i öfrigt läses ett disticon, som måhända antyder att handskriftens ursprung är att söka på annat håll än i det landskap, där den fanns, när verserna skrefvos. Någon åldersskillnad mellan handstilen i verserna och hufvudhandskriften torde icke kunna påvisas. Här talas om en budbärare som kommit, men icke återvändt.

F 104: *Nuncius est missus et non est ille reuersus
portat quid petit, tamen non ille redit.*

¹ Jfr H. Hildebrand, Bidrag till Svenska Medeltidens Konsthistoria (Antiquarisk Tidskrift för Sverige, del 3 s. 164).

² Lektor A. Lindhagen har haft vänligheten fästa min uppmärksamhet därpå.

Hvart handskriften med all sannolikhet kommit, torde framgå af det föregående. Men hvarifrån? Lektor Natanael Beckman har påpekat för mig att i slutet af hufvudhandskriften, af samma hand som

Fig. 1. Pulsnot.

förvaras i Kungl. Biblioteket, och som bland antikvitetsarkivets papper är signerad Fc 6. Hela denna handskriftsgrupp, Fc, J. H. Rhezelii

Fig. 2. Mjärde.¹

Upplands Fornminnesförening i år börjat utgifva.)

Jonas Haquini Rhezelius har alldeles i förbigående midt ibland runstenar och kyrkoafbildningar i denna kladd antecknad följande:

¹ Strömmjärde af garn med lyftbygel, sannolikt för laxfångst. Träväggen som synes är en pata, fördämning, i hvars öppning mjärden placeras.

denna, finnas anteckningar, hvilka handla om »rodzēns wthskyld». Detta skulle ju närmast peka mot Uppland.

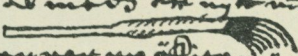

2.

»Effter Höge och nådigeste Öfverhetens nådighe befalning, fullmact och instruktion» hade Jonas Haquini Rhezelius år 1634 företagit en resa till Öland i arkeologiskt syfte. Han hemförde en kladd, som ännu

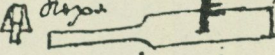
bevarade anteckningar, är ett vördnadsbjudande monument af högt värde från 1600-talets kulturarbete här i landet. (Om denna kladd har jag haft tillfälle att lämna några kortfattade notiser i »Meddelanden från Östergötlands Fornminnesförening 1912.» Af samme man, är också den antikvariska resa, som

Pl. Drottningholms, namnet som
 Eni Dab på ölan och Smället.

Öliötter eller garna som framning bygg
 med
 Öliötter färdig och maffron och färdig
 Rättare sagt lga il modt in så gjordt
 Ölypan är gjord som en ny färd
 och medas.
 Eni Dab maffron på rest färdig på ölan

Eni ölan höjgvalde som öliötter lind
 och in så gjordt och framgång
 Eni som faller öliötter och lät.
 Man börj öly nittfjärd
 Öly Dab och hindnäl
 Öliötter eller lög
 Huru Ölymüt Öly Dab
 och färd och ölan
 Öly Dab som bygg il modt in nittfjärd
 och färdig
 Öly Dab och färdig som nittfjärd och ölan
 och framgång öly
 Huru Ölymüt nittfjärd med färd
 och framgång så gjordt
 Öly Dab : Öly fram

Öly Dab. Öly Dab

Öly Dab : Öly Dab
 och färdig Öly Dab och färdig
 Öly Dab och färdig : Öly Dab, Öly Dab
 Öly Dab och färdig : Öly Dab och färdig
 Öly Dab
 Öly Dab och färdig och färdig och färdig

Öly Dab

Fig. 3. Rhezelli anteckning.

Fiskeredskapz namn som brukas på ölan och Småland.

Skiöter eller garn som ströming tagz
 medh (fig.)
 Törske snöre (fig.) och wefuen och säncke
 Håmer¹ taga the ål medh är så giordt
 Glijpar² är giord som en ryssia (fig.) och merder.
 Brukas mäst på west sijdan på öland.
 Garn eler båsgrabbe som skiötar³ bindz
 vthi är så giordh (fig.)
 Trä som håller skiöten och strengen kallas läte⁴.
 Maskebijt eller näthöök
 Boteknif⁵ och bindnål⁶ (fig.)
 Skötkyfwa⁷ eller hors
 Item Grijmnät⁸ (fig.) Geddor, abbor
 och sijk och annat
 Harkar som tagz ål medh är nytt mön- (?)
 ster att sänke medh (fig.)
 brukas lijka som en ror medh ökior på
¹/₂ famens diup.
 Item liustra om nätterne medh tyre
 och liusträ så giordt (fig.)
 Laxkistor i Ema ström
 Ålgool. liuster (fig.)
 Ålen leker i ett gräs he-
 ter hötter, där skulle the
 tagan när som porlar i gräset, detta

¹ *håmer*. Jfr ritning af en ålhomma Ekman, Norrl. jakt o. fiske s. 363 o. 364.

² *glijp* = draghåf. Linder, Anteckningar från S. Møre s. 58.

³ *sköte*, m. sillnät. N. Linder, Ant. fr. Böda, Öland (Interf. ex. af L:s afh. Allm. s. Møre, 1867).

⁴ *lät:e* n. b. f. lätet = flöte till sillgarn längs teln. N. Linder, Ant. fr. N. Møckleby, Öland. (L:s anteckn.-b. n:r 3, s. 20) »Trä som håller sköten och strengen kallas läte» R. (träet som håller flytande — strengen = teln).

⁵ *boteknif*. Jfr »byggknif», I. Arwidsson, Strömmingsfiske, Upps. 1913, s. 55.

⁶ *bindnål*. Jfr I. Arwidsson, Strömmingsfiske s. 55.

⁷ *skötkyfwa*. Jfr skötklyva. Arwidsson, Strömmingsfiske, s. 55.

⁸ *grijmnät*. Jfr Arwidsson, grimma s. 39, 40 o. flerstädes. Jfr Ekman s. 304, 312.

brukas alenast i salt sion eij anorst.

(fig.) kräsiärn¹

(fig.) Laggiärn² at gröpa medh för botn.

Aålgol

rössia

(fig.)

(fig.)

Utdrag ur äldre litteratur.

Fångst af vildbin.

För vidare utredning af den intressanta frågan, huru fångst af vildbin i forna tider tillgick,³ intagas här följande två utdrag:

Peder Månssons skrifter utgifna af R. Geete, i Samlingar utg. af Svenska fornskrift-sällskapet, h. 143, Stockholm 1913: Peder Månssons Bondakonst (förf. i början af 1500-talet), kap. 160.

Wpleta Bij. Hwar som ärw stora skogha thär plägha gärna wara wil bij, Wm morgonen bittidha säth tik widher nokoth wathn j skogenom oc aktha wm mangh bij komma tith til wathnit, komma tith ey mangh bij tha är tekn ath thär ärw ey mangh bj j them skoghenom, Än komma the mangh thaa letha them wp j swa mattho, Försth är pröffwandis wm the ärw längdan ath komne, Haff tilblotta färgo j eth horn, oc aff henne sät merke pa the bin som komma til wathnith ath drikka, swa kenne tw them tha the komma j gen oc merk wm the länge ärw bortha Thy ärw the snare tha bo the thär när j skogenom, oc fölg äpter tith the flyga oc letha them wp, Ärw the langth bortho hema the letis swa, Tak ena stora rör skärandis aff eth stykke swa ath hon är täth pa badha ändhana, oc pa sidona skär eth hol oc thär dräp jn honagh oc lägh thär widher wathnith oc när bin kenna thet söta honagith krypa the jn j rörena, oc när tw ser mangh bj wara jn krwpin tak strax före holith mädh fingrenom oc släp eth bij wth aktandis hwarth thet flygher oc tith gak

¹ *kräsiärn.* Jfr Arwidsson fig. 44, 45, 48, 49 (text s. 67).

² *laggiärn.* Jfr *laggen, kringkärningsknif*, Arwidsson s. 66.

³ Jfr Fataburen 1913, s. 183.

ath letha, sidan thär tw gar bärandis rörene släp wth eth annath bj oc se hwarth thet flygher oc fölgh äffther thee, oc täslikis gör mädh them allom swa ath tw findher theras hamböle.

Finnas the tha j bärgha skrwbbom tha driffwes wth mädh rök, oc när the komma wth tha förfäris mädh roop äller mädh storth lywd aff horn oc strax repa the sigh sityandis pa nokra grena j trän, oc haffwes tha nokor biskämningher redho ath lätha them jn j honom, Finnas the j nokro trä, tha saghes trädh aff försth affwan oc sidhan nähhan oc swepes stokken mädh nokro reno blädhy oc föris lättelika hem oc ather klemis wm nokra spryngior ärw j stokkenom för wthan the som skwla wara ypne til wtgangen, Jtem then som swa wil letha han skal haffwa allen daghen til handena oc ey börya senth äffther middaghen thy han ey kan märkia wm the ärw haffwandis sin hamböle längdan: —

Fullständig ar det anförda den i Fataburen 1913 omtalade skildringen af Cooper i ett väsentligt hänseende, är hvad här nedan anføres egnadt att på ett ganska öfverraskande sätt besanna densamma i ett annat hänseende. Det bör beaktas, att den här i det följande anförda kalendern är tryckt två år innan Coopers roman *The beehunter* utkom. I förbigående må här omsider anmärkas, att det egentliga honungsbiet (*Apis mellifica*) infördes till Amerika från Europa år 1675.¹

Svensk Folk-kalender för år 1839. Stockholm 1838, s. 122.

»De vilda bien göra sina nästen i gamla trädstammar. Jägarne hafva en egen method att finna en bisvärms näste. De fånga ett bi, hålla det fast en stund och låta det sedan flyga sin kos; de gifva

Fig. 1.

¹ Se C. G. Thomsen, *Skandinaviens insecter*. Lund 1862, s. 303.

då akt på den linea, i hvilken biet tager sin väg, och fånga derefter ett annat, hvarmed de förfara på samma sätt; den punkt, der de båda linierna genomskära hvarandra, är det ställe, der bisvärmen har sin boning.» Fig. 1.

Till sist må i detta sammanhang ännu ett citat anföras af det skäl, att det föranledt misstag¹ och möjligen fortfarande skulle kunna ge anledning till missuppfattning. Det erfordras emellertid högst obetydlig entomologisk kunskap för att inse, att ifrågavarande uppgift icke afser det egentliga honungsbiet (*Apis mellifica*) utan någon helt annan, i någon mån honungsamlande stekelart af familjen *Apiariæ* — hvilket släkte och art kan för öfrigt för kulturhistorikern vara likgiltigt. För en entomolog af facket torde det icke möta vidare svårighet att bestämma åtminstone släktet. Att det icke heller varit Hülphers' mening, att de »vildbin» han omtalar varit riktiga bin, framgår tydligt af hela hans framställning. Vi måste alltså alldeles utesluta denna endast naturvetenskapliga uppgift såsom intyg om egentliga honungsbins förekomst så långt norr ut som t. o. m. i Medelpad och fortfarande stanna vid, att verkliga bin, åtminstone icke i någon afsevärd mängd, förekommit verkligt vilda i vårt land längre norr ut än i de landskap, hvilkas lagar innehålla bestämmelser om dylika.

Den åsyftade, på uppgift af en kyrkoherde Nordenström grundade utsagan återgifves här oafkortad:

A. A. Hülphers: Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Första Samlingen om Medelpad. Westerås 1771, s. 105.

Håning af wilda eller Skogsbien skall träffas här² på flere ställen, men andra bien finnas icke. Sådan sötma samlas i synnerhet wid torra furor, der tjock bark eller flarn nedfallit. Märkes någre stycken med flarn-spån, eller af et fint mjöl likasom utgrafne, skall man i sådana, om de skäras i tu, finna särdeles afdelningar uppfylte med en tjock honing, och det som märkeligast är, at sielfwa holet på denna tunna finnes mäst igentäpt med en gulgrön tapp, likasom

¹ Se T. Nordlind, Svenska allmogens lif, 1912, s. 68.

² I Lidens socken.

af löf eller gräs. Så underligen frambringas många ting i Naturens rike, som förtjena vår upmärksamhet. Mö-mumlors arbete i Södra orter är af samma beskaffenhet. Rötter på Sjørör säges ock hafwa någon särdeles sötma.

En lappsk trä-gud år 1694.

I Svenska Dagbladet för den 21 mars förekommer under rubriken »Den falska afguden från Arjeplog» en för författaren till det i Fataburen för detta år s. 58 anmälda arbetet om lappsk folktröganska skarp kritik. Då herr Kolmodin hittills blifvit svaret skyldig, måste man antaga, att de där uttalade beskyllningarna äfven varit berättigade, hvadan de för den lappska etnologien viktigaste här i korthet anföras. Insändaren i Sv. Dagbladet, som uppger sig vara bosatt i Arjeplog, meddelar, dels att den hos Kolmodin (s. 28) afbildade, å ett på rot stående träd anträffade bilden bevisligen endast är en mystifikation, utförd af en ännu lefvande svensk bonde; dels att den (s. 29) omtalade »lilla båten» i själfva verket varit en lek-sakspulka af det slag, som hos lapparna ofta nog förekommer. Anmälaren i denna tidskrift fann ock all anledning att ställa den förra äfvensom en annan af de i det ifrågavarande arbetet förekommande uppgifterna på framtiden. Att författaren skulle hafva förväxlat bilden af en pulka med den af en båt, kunde icke gärna misstänkas. Hvad uppgifterna — författaren anför flera sådana — om de i lefvande träd inhuggna bilderna beträffar torde emellertid följande, såvidt jag vet, hittills förbisedda utsaga antyda, att till grund för dessa dock på djupet föreligger en verklig sydlappsk folksed.

Det i en ganska slarfvigt tillkommen latinsk disputationsafhandling förekommande belägget, hvarpå doktor K. R. V. Wikman i Vasa haft vänligheten att i ett annat sammanhang en gång fästa min upmärksamhet, återgifves här i åtminstone sakligt riktig svensk tolkning.

Daniel Touscherus, Jemt. D. A. Adumbrationem alpium, quas habet Jemtia, perbreve. Præs. H. Valerius. Upsala 1694, s. 5—7.

Förskräckligt är huru öfverfullt med kvarlefvor af gamla vidskepelse än i dag påträffas bland lapparna. Låt vara att jag många gånger förut hört det, så har jag dock icke förmått sätta tro till det tomma pratet, ty så intalade jag mig att det var. I synnerhet hade jag trott det vara idel snack hvad många förtäljt om deras skyddsherre Storjunkarn. Att detta emellertid är sant hade jag förut icke haft tillfälle att såsom nu med egna ögon iakttaga. Till den invid fjällen belägna Offerdals kyrka inbjöd mig såväl stället behag som den enastående älskvärdhet, som utmärker dess vördade pastor, hvilken där kvarhöll mig hela månaden eller längre. Då ledd af sitt goda hjärta min ärade värd en gång utsträckte sin vandring längre bort än vanligt, råkade han oförmodadt på en plats, där några lappar slagit läger. Hyddan var usel, täckt med en mängd löf samt grenar och barkstycken af åtskilliga träd. Nära intill sågs ett högt träd, hvarens inskuren en bild, om af en gud eller en djävul, kan jag ej säga (*nescio cujus vei Dei vel Dæmonis*). Då min värd berättade oss detta och tiden godt tillät, lockade det ovanliga i saken äfven mig att besöka det vidunderliga belätet. Jag gick dit och fann en i ett stort träd särdeles rätt inskuren afgudabild (*idolum ruditer admodum magnæ insculptum arbori*). »Milde gud!» utropade jag, »ställa de alltid så här sina hyddor under beskärm ar bilden af en vanmäktig afgud (*vani Numinis imagine*)?» »Ja, hvad mera är», svarade min värd, »icke blott sina hyddor utan sina trolltrummor och pälsar och på det hela taget allt hvad de rå om. Och icke blir det någon lätt sak att få bot för detta onda, så länge detta kringirrande folk envist håller till i skogarna och hvarken eger fasta bostäder eller besöker kyrkan annat än i ytterst sällsynta fall och då endast af fruktan för straff.» Men i detta sammanhang må det vara nog taladt om dessa.

Litteratur.

M. Klintberg, *Spridda drag ur den gotländska allmogens lif*. Stockholm 1914. 43 sid. 4:o.

Det är åtskilligt mera än ett fjärdedels århundrades flitig samlaremöda, som ligger bakom det verk, hvaraf en del nu framlagts för offentligheten. Enligt egen utsago i förordet var det 1876 som det lexikaliska arbete tog sin början, hvilket allt sedermera varit lektor Klintbergs ögonsten. För att riktigt definiera en del ord måste ofta de motsvarande föremålen afbildas, men härigenom hade han också kommit in på ett arbetssätt, hvars konsekvenser kunde blifva omätliga. Förf. insåg äfven, att den uteslutande lexikaliska synpunkten på hans material var alltför ensidig. Dessa bilder af enstaka föremål blefvo rotlösa och liflösa, om de icke kunde ses i den omgifning, där de gjort sin tjänst. Och därmed var början gjord till ett etnografiskt samlararbete, hvars motstycke ingen svensk provins kan uppvisa.

Till de områden af Gottland, som ännu visa sig i någon mån intakta af modern odling, räknas framför allt Fårö och Lautrakten. Af dessa har Klintberg utvalt den sistnämnda till sin jaktmark, och detta af mycket vägande skäl. Hans far var prost i församlingen.

Det första kapitlet i sitt nu utgifna arbete ägnar förf. åt höskörden, denna soliga och festliga tid, då det bar i sjungande lust från det ena slätterölet till det andra, och då det fanns slätterkarlar, som icke sofvo på 14 dagar annat än när de brynde lien; och då var det som »hynsdråjm» (hönsdröm). Arbetet är helt och hållet fotadt på förstahandsiakttagelser, och bland sagesmännen framhålles särskildt bonden J. O. Larsson Fie i Lau. Framställningen utmärker sig därför också genom en stor rikedom på detaljer alltifrån beskrifningen på redskapen och deras iordningställande samt förberedelserna i mat och

dryck för slätterölet ända till höets inbärgande på skullen, och det hela förtydligas af förträffliga och talrika illustrationer — på 24 sidor 35 illustrationer, däraf en helsida teckningar af lieskaftet med alla dess delar, resten fotografier. Förf. är dessutom en ypperlig berättare. Det ligger fart och friskhet öfver hela skildringen, och i slutet, vid redogörelsen för det sista slätterölet i Tranängen, erfar man en svidande känsla af vanmakt inför alla de urgamla, ståtliga arbets-traditioner, som den moderna kulturen med hvarje dag tillintetgör.

I det andra kapitlet, om tjärbränningen, 17 sidor med 8 teckningar och 14 fotografiska bilder i texten, har förf. äfven lämnat en kort historik öfver den gottländska tjärbränningen ända från 1500-talet. Af särskildt intresse synas mig här vara de utförliga teckningarna af tjärhofvet och dess detaljer samt, såsom belysande allmogens arbetsmetoder, de goda illustrationerna af häfstängs- och vindspelsanordningar för »stummelbrytningen».

Det är — oafsedt det språkliga — det noggranna belysandet af arbetssättet och det för alla enskildheter vakna ögat — t. ex. fig 4: hur lie och lieskaft bäres på väg till arbetet — som är arbetets största styrka, men sådant vinnes heller icke af hvem som helst. Det fordrar den lidelsefullaste hängifvenhet till uppgiften, men denna går öfver kärleken till det folk, man studerar, till människorna själfva och deras egenheter. Därför finner man i boken också hela pastoratet kinematograferadt alltifrån prost och klockare och neråt.

Det är äfven efter sådana linjer, som det svenska etnografiska forskningsarbetet bör vara lagdt. Först genom dessa intima analyser, som icke utsträckas öfver mer än ett litet begränsadt område, där traditionerna äro fullt enhetliga, därför att man i generationer vant sig vid hvarandra, först öfver dessa går vägen till en djupare kunskap om vårt lands bebyggare nu och i årtusenden före oss.

N. L—g.

Aug. Lyttkens, *Svenska växtnamn*. Häfte 1—11. Stockholm 1904—1915. XIX + 1891 s.

Med Aug. Lyttkens Svenska växtnamn har den svenska namnforskningen riktats med ett stort och betydelsefullt verk, som måste

8—150310. *Fataburen* 1915.

sågas vara synnerligen välkommet. Men det är icke endast den egentlige språkmannen utan också kulturhistorikern och folkloristen, som här finner ett rikt material sammanställt, af vikt såväl för vårt folks religionshistoria, som vår medicin- och lifsmedelshistoria. Därjämte tjänar emellertid detta arbete, såsom författaren betonar, ett rent praktiskt-pedagogiskt syfte att gifva den svenska botaniken en fullständig nomenklatur, byggd på och motiverad genom ett historiskt-kritiskt framläggande af namnmaterialet. De egentliga kryptogamerna äro ej medtagna.

Det är en nöjsammare läsning än mången föreställer sig, detta lexikon öfver våra svenska växter, äfven för den som icke drifves till dess studium för direkt vetenskapliga ändamål. Växtnamnens historia är ett inveckladt och mångsidigt kapitel, och ehuru mera än man vanligen antager är län utifrån, öfversättning eller på lärd väg gjorda benämningar, återstår dock ett rikt material, som ger oss ett djupare perspektiv in i vårt folks psyke och en klarare förnimmelse af dess friska och intima förhållande till naturen än hvad man brukar få i mer eller mindre lyriska afhandlingar rörande dessa ämnen. Det ligger också en mycket omfattande litteratur till grund för detta verk, som oafsedt hvad man kan vilja anmärka mot detsamma, verkligen är en storslagen kraftprestation.

Tyvärr måste man likväl konstatera, att arbetets värde minskas genom att de anförda namnformerna ibland äro felaktiga och kontrollen försvåras genom den absoluta frånvaron af sidohänvisningar till källorna. Det må här vara nog att ha framhållit detta beklagliga förhållande.

Stor uppmärksamhet har såsom naturligt är ägnats latinska samt tyska, danska och norska namn jämte de svenska. Det skulle likväl ha varit af betydelse, om äfven våra andra grannar och infartsvägar tagits med härvidlag, och England, Finland, Östersjöprovinserna och det egentliga Ryssland icke kommit så helt i skymundan. Härmed sammanhänger för det första en sak, som författaren alltför litet berör, nämligen själfva florans geografi och utbredningshistoria. Jag antar, att dessa vetenskaper för sin del skulle vinna åtskilligt gagn af att konfronteras med en historisk utredning af namnens spridning

och geografiska fördelning, och hvad namnhistorien beträffar står den i intimt beroende af växtgeografien. För det andra måste påpekas en särskildt för ett svenskt namnlexikon kännbar brist, att den dialektala grupperingen af namnen på nordisk och framför allt på svensk botten icke tillräckligt uppmärksammats trots dess utomordentliga vikt såväl ur växtgeografiska som språkhistoriska synpunkter. Hvad våra grannländer beträffa, borde Norge och Danmark uppförts särskildt vid namnförteckningen, och man saknar där så viktiga arbeten som Feilbergs Ordbog over jyske almuesmål liksom de viktigare dialektarbetena öfver Finland, hvarjämte för liten hänsyn tagits till den betydelsefulla hjälp som danskt och isländskt-norskt fornspråk erbjuder (hvarken Kalkars Ordbog til det ældre danske sprog eller Fritzners Ordbog over det gamle norske sprog finnas citerade, ehuru flera exempel kunde anföras, då där förekommande ehuru obeaktade ålderdomliga former vore af betydelse för framställningen). Hvad Sverige vidkommer finnes mycken viktig tryckt dialektlitteratur, som icke utnyttjats, förutom den stora mängd i manuskript liggande. En geografisk gruppering af materialet borde vidare ha gjorts jämte den som nu finnes efter författare och namntyper. Men på denna punkt har författaren genom sin underlåtenhet att så långt möjligt söka särskilja folkspråkets namn från lärda benämningar i stort sedt försummat att utnyttja äfven hvad den citerade litteraturen kunnat ge. Endast sporadiskt finnas landskapsuppgifter vid beläggen, och att slå upp författarnamnen i registret är en för omständig procedur härvidlag, förutom att de olika landskapsflororna långt ifrån alltid hålla sig till provinsens egna benämningar. Frånsedt om man skulle vilja lägga större vikt vid ett folkligt än vid ett på lärd väg uppkommet namn, blir det ej sällan af mycket stor betydelse icke endast ur historisk synpunkt utan äfven för namnets förklaring samt för valet af till riksspråkligt bruk lämpat namn, hvilken utbredning namnformen har. Må det här tillåtas mig att dröja något vid ett exempel. Vid diskussionen om namnet blåklint för *Centaurea Cyanus* och rödklätt för *Agrostemma Githago* anför författaren en massa belägg och namnformer och afvisar säkerligen med rätta samband med det tyska Klette,

som tillhör helt andra växter såsom Lappa, Galium Aparine etc. Den geografiska begränsningen är här af ett särskildt intresse. Såsom undertecknad på ett annat ställe vill söka bevisa förekomma namnen på klint egentligen i södra Svealand och Götaland (utom Gottland, sällan i Danmark och ytterst sällan i Norge), och inom detta område ha namnen på -klätt en ännu snäfvare begränsning, som ursprungligen torde ha sammanfallit med de trakter, där vi ha rätt att vänta oss assimilation af nt till tt, d. v. s. att klint och klätt ursprungligen äro samma ord, hvilket säkerligen (jmf. Falk und Torp, Norwegisch Dänisches Etymologisches Wörterbuch) hör ihop med germ. *klenta = klump, kvar i sv. dial. klint = knöl o. s. v. och jämför klint, klätt = bergbrant etc. De båda växtarterna ha det gemensamt, att de uppträda som ogräs i åkrarna och förörena säden, hvarpå också andra, stundom gemensamma namn såväl i Skandinavien som i Tyskland häntyda, såsom ty. Kornblume, sv. kornblomma för båda arterna, sv. blågubbe etc. för *Centaurea Cyanus* och ty. Ackerkummel, sv. åkerbönor, dudrakorn, svart kummin etc. för *Agrostemma Githago*. (Äfven andra arter af *Centaurea* spela en liknande roll.) Den folkliga namngifningen sammanför ofta ganska olikartade växter, som genom sin förekomst eller från synpunkten af nytta eller skada äga likartad betydelse under samma eller snarlika namn.

Författaren går endast i ringa grad in på frågan om folkliga namnbildningsprinciper, däremot diskuteras utförligare de litterära namnens tillkomsthistoria både här och där i texten och i en historisk exposé i inledningen. Hvad vidare beträffa etymologier och namnförklaringen äro de mycket sporadiska eller rent af utslutna, hvilket naturligtvis icke kan anses vara en giltig lösning för ett historiskt namnlexikon. (Man saknar också i litteraturförteckningen såväl en del för ämnet betydelsefulla etymologiska ordböcker som hithörande tyska specialarbeten af Hehn, Hoops etc.)

Författaren är naturvetenskapsman och är ju i sin fulla rätt att lägga sina synpunkter som hufvudlinjer för arbetet, men det är naturligt, att ett verk, så omfattande och i så vidsträckt grad

beläget inom språkvetenskapens rāmärken som detta, därigenom icke kan ur filologisk synpunkt bli mer än ett om också storslaget förarbete till det växtnamnslexikon, som man må hoppas en gång skall komma till stånd, och där de olika synpunkterna genom konsekvent samarbete kunna komma till sin fulla rätt, ty ett sådant verk är knappast en mans gärning.

Som en väsentlig förtjänst hos Lyttkens namnlexikon bör framhållas de rikhaltiga och ur olika synpunkter användbara sak- och författarregistren samt den utförliga litteraturförteckningen. Den sistnämnda, hos hvilken man gärna bortser från en del mindre oegentligheter, såsom att författaren, som i fråga om de fornsvenska lagarna nöjer sig med 1600-talsupplagor, anger (och i texten citerar) ex. Östgöotalagens utgifningsår som 1168, Bjärköarättens som 1254 etc., äger stort värde genom att utförligt uppräknat en myckenhet föga känd och ej lätt åtkomlig litteratur, särskildt rörande hushållningen, jordbruket och medicinen.

Emellertid har detta arbete, såsom ofvan framhållits, också till syfte att lämna ett fullständigt förslag till släkt- och artnamn för svenska växter, och har författaren därvid i anslutning till den af K. Landtbruksakademien 1894 fastställda »Normalförteckning öfver svenska växtnamn» konsekvent följt som hufvudprincip, att hvarje släkte och art skall äga sitt särskilda, detsamma ensamt tillkommande namn, hvarvid artnamnet bildas på det sätt, att det ord, som betecknar arten, sättes framför och förenas med släktnamnet. Denna namngifning har sin egen historia och åtskillig strid har redan stått därom. Redan Linné, som med sådan ifver samlade namn ur folkspråket uppgjorde jämte systemet för de latinska namnen ett förslag för de svenska namnen på gräsen och några andra släkten, ex. Anemone. Släktnamnen bildades på så sätt, att namnets senare, mera allmänna led bortkastades ex. -gräs, -ört etc, så att af kampegräs blef kampe o. s. v. I andra fall valdes mera allmänna namn för ett visst släkte, ex. tåtel, hven, losta etc. Artnamnet åstadkoms sedan genom tillfogande af ett första led till släktnamnet. Det är efter denna metod August Lyttkens nu genomfört sin omdöpnings af den svenska floran. Äldre författare efter Linné

ha här framgått med större försiktighet, och exempelvis Elias Fries (i Botaniska utflykter 1864) gaf endast förslag till släktnamnens reformering. Det är sålunda ett synnerligen betydelsefullt företag, Lyttkens genomfört, och det förtjänar den största uppmärksamhet. Det måste erkännas, att spörsmålet är inveckladt och ingalunda i en hast afgjordt. Behovet af en fast riksspråklig nomenklatur står utom debatt, men därmed är icke sagdt, att man har rätt att framgå med författarens stundom rent hänsynslösa metod. Jag anser, att vår tids starka intresse för naturskydd och hembygdsvård också behöfde utsträckas till mycket, som hotas i vårt modersmål, erkännerligen våra växtnamn. Pietet på detta område behöfver icke komma i strid med vetenskapens kraf på reda och fasthet. Släktnamnen kunna väl sålunda utan olägenhet systematiskt fastställas eller nybildas, och i analogi därmed kunna namn på nyupptäckta eller i det allmänna språkbruket ej namnfästa arter bildas. Endast af öfverdrifven systematiseringslusta eller pedagogiskt öfvermod kan fordras, att i namnet alltid genast kunna afläsa växtens ställning i systemet, då ju ett latinskt namn ständigt står till buds för detta ändamål. När ett artnamn redan ingått i riksspråket eller i folkspråket äger en så stor spridning, att det mera allmänt förstås, bör det bibehållas. Äro flera namn disponibla, bör det väljas, som har den största spridningen eller af andra skäl synes lämpligast, hvarvid fördelningen mellan arter med samma namn och åtskilliga andra synpunkter komma med i räkningen. Med andra ord: man bör icke frigöra sig från de förefintliga namnen annat än i nödfall, då ett betecknande eller mera själfständigt namn saknas. Det är väl ej heller någon sund metod att helt enkelt öfverföra ett namn på en växtgrupp till en annan, som aldrig haft någon beröring med detsamma. Vidare lider Lyttkens förslag af tröttande enformighet. Exempler på olyckliga namnförslag kunna anföras i mängd. Här må endast några nämnas. *Ranunculus*-släktet kallas sola. Detta finnes icke som senare led hos en enda art inom släktet i folkspråket, men nu offras smörblomma för smörsola och svalört för svalsola, och på samma sätt få inom *Potentilla*-släktet namnen på fingerört maka åt sig för namn på

(norskt) mura. Vårlöken omdöpes till gullvårling, svärdslijorna afskaffas för det ur en begränsad dialekt upptagna och ombildade -svärdla. Likaså fogas ett nybildadt -blöda till Hypericon-släktets arter och johannisört utdömes, liksom bondböna får vika för bondvålska etc.

Särskildt drastisk synes författarens metod, när släktet endast innehåller en art och ofta ett helt annat namn än något af de nu brukliga lanceras, ex. för Hippophaë det rent danska tidse, medan goda svenska stå till buds, eller det ej belagda brågon för Rhamnus, det tyska kväller för Cakile etc. Dessa släktnamn ingå som nämndt såsom senare led i artnamnen.

Någon gång har förf. icke vågat helt stryka det gamla svenska namnet utan föreslår som alternativ, ex. slån, krikon och — osystematiskt nog — utan dublett plommon inom släktet »prun».

Denna kritik af namngifningsprinciperna får emellertid icke bortskymma arbetets ofvan anförda förtjänster och den tacksamhet man är skyldig författaren för hans stora och lärrika verk.

Sigurd Erixon.

Ol. Joh. Bromans *Glysisvallur*, utgifven af Gestrike-Helsingnation i Upsala. H. 1—5. Upsala 1911—1914.

Ehuru af detta verk ännu icke utkommit mer än 5 häften af det fyrtiotal, som bebådats, torde ett omnämmande redan nu vara på sin plats, då det är af vikt, att arbetet af allmänheten erhåller den uppmuntran och det understöd, som det behöfver och förtjänar. Det är nämligen något vida mer än de vanliga topografiska beskrifningarna från 1700-talet, ja, man torde godt kunna våga det omdömet, att det är ett af de förnämsta arbeten ur kulturhistorisk, etnografisk och topografisk synpunkt, som vårt land äger öfver något landskap. Titeln förefaller kanske något »yfverboren», men öfversatt till vår, vid mindre rudbeckianskt formulerade termer vanda, tids språk är det enl. Bromans tolkning helt enkelt Ljusdalar, landet kring Ljusnan, och namnet är taget ur den isländska Bósasagan, som delvis lokaliserades till Hälsingland. Ehuru författaren stod i personlig beröring under sin uppsalatid med Olof Rudbeck, är det rudbeckianska

inslaget dock långt mindre än man skulle vänta och i hufvudsak reduceradt till något motsvarande tidens ståtliga kapitelöfverstycken och begynnelsebokstäfver framför textens olika afdelningar.

Olof Broman, som en tid var rektor vid Hudiksvalls trivialskola, blef 1728 kyrkoherde i samma stad och verkade såsom sådan till sin död 1750. Han var en ytterst mångsidig och energisk man och bedref ett omfattande skriftställarskap — äfven det skönlitterära området har han beträddt och skref sålunda både dikter och en roman, som är en af våra tidigaste i denna genre — och efterlämnade vid sin död en mängd manuskript och samlingar i olika ämnen, hvaraf Gylisvallur är den förnämsta (utdrag och innehållsöfversikt utgafs 1900 af K. Hægermark under titeln »Helsingeboken»). Vid ryssarnas härjning 1721 hade visserligen Broman förlorat bl. a. sina stora samlingar och förarbeten till Hälsinglands historia och beskrifning, men fortsatte oförtrutet, gjorde om arbetet och utvidgade det. Som så mycket annat har detta verk likväl förblifvit otryckt intill våra dagar.

Gylisvallur är egentligen en i stort lagd materialsamling, men dessutom något mera. Det är ett slags encyklopedi öfver Hälsingland med en serie systematiska och historiska afhandlingar öfver den andliga och materiella kulturens mångskiftande företeelser jämte de egentliga beskrifningarna öfver landskapets topografi, historia och naturförhållanden. Dess betydelse går långt utöfver provinshistorien och utgör för vår tid en fyndgrufva af storartad rikedom. Om arbetet redan härigenom står långt framför det mesta af den samtida litteraturen på detta område, är det icke mindre enastående genom den ingående behandlingen af den materiella kulturen — speciellt landthushållningens olika grenar — för hvilken författaren visar en förvånande öppen blick.

Arbetet grupperades redan af Broman själf i tre hufvuddelar och i anslutning därtill utges det med vissa tillägg i tre delar — alla tre representerade i de redan utkomna häftena — af i hufvudsak följande innehåll:

Första delen: historia, gränser, indelning, ortnamn, förvaltning, stadsbeskrifning, händelser, klimat, medicin och vidskepelse;

Andra delen: Kyrkorna och därmed sammanhörande, religionshistoria, tionde, antikviteter, personlängder och ordförteckning;

Tredje delen: åkerbruk och landthushållning i allmänhet, arbetets historia, lifsmedel, naturhistoria, ekonomi och skildring af lifvet i stad och på landsbygd.

Dessutom utlovas kommentar, register, ordförklaringar, etc., och redaktionsmedlemmarnas namn borga för dessas värde. Själfva utgifvandet synes vara förstklassigt. Texten utges utan normaliseringar, tryckt med frakturstil med för tiden typiska variationer, hvilket ger det hela en stilenlig prägel.

Att Bromans verk sålunda ändtligen blifver utgifvet och på ett sätt, som kanske kan försona något af hvad som förut försumrats, är för visso till stor bättnad för den kulturhistoriska forskningen och dess idkare; må det nu blott hos nutidens svenskar vinna det erkännande, som tillkommer detsamma.

Jag kan i detta sammanhang icke underlåta att betona, att det intresse, som vår tid i så rikt mått ägnat hembygdsforskning och speciellt äldre topografisk litteratur, borde kunna uppbära ett mera systematiskt utgifvande af den mängd i manuskript föreliggande äldre beskrivande litteratur, vi äga, än hvad hittills skett och som man må hoppas snart kunna sättas i gång. Att emellertid förvänta uppmärksamhet för ett verk som det här ifrågavarande kan väl knappast visa sig vara att ha spänt bågen för högt.

Sigurd Erixon.

Karl-Erik Forsslund, *Som gäst hos fjällfolket*. Uppsala 1914. 4 + 149 s. 8:o.

Ett nytt nummer i doktor Hj. Lundbohms förträffliga serie »Lapparne och deras lands», denna gång ett arbete, flutet ur en känd skriftställares penna. En skildring af långa resor bland våra lappar från Torne lappmark i norr till Härjedalen i söder, en skildring, som öfverallt vittnar om ett vaket och kärleksfullt iakttagande af natur och folk och om en van och konstnärlig hand. Här är ej platsen att ingå på arbetets rent litterära sida; jag vill blott framhålla några af de moment i detsamma, som ha betydelse för etnografen.

Särskildt i fråga om renskötseln och dess bedrivande finner man här en hel del uppgifter och bilder, som äro nya för litteraturen om lapparne. Sålunda är den lifliga skildringen i ord och bild af »rarkningen», utskiljandet af de olika ägarnes renar i en sammanblandad renhjord, helt ny och i sin fullständighet och åskådlighet sällsynt (ss. 52—66, 70—74 med en mängd illustrationer). Anmärkningsvärd är också skildringen af huru renhjorden simmar öfver en älf (s. 26 ff. med vackra bilder) och af sommarflyttningarna längs sjöarna under glam och skämt. Det är naturligt, att också konflikten mellan renskötsel och jordbruk utförligt dryftas. Af intresse är förf:s framställning af de bofasta Tysfjordslapparnes lif. Man hör så sällan talas om dessa från Sverige utflyttade lappars förhållanden, att alla notiser om dem äro välkomna. Äfven från de talrika lappska smågårdarna i de västerbottniska fjällen har förf. åtskilligt att berätta. Rent drastiskt verkar motsättningen mellan å ena sidan Härjedalslappens stuga med telefon, mandolin och bokskåp och å andra sidan de verkliga vildmarksboningarna.

Synnerligen intressant är den utförliga, populärt hållna skildringen af de svenska lapparnes joikning och deras massor af joikningslåtar och -texter, s. 93 ff. Den skörd af sådana, som inhöstats af Karl Tirén under hans lappmarksvandringar, i hvilka också Forsslund deltagit, är öfvermåttan stor och värdefull, och man må blott hoppas, att den snart skall kunna framläggas i tryck. Det ser för öfrigt ut, som om dessa forskningar på ett och annat håll åstadkommit en renässans för den till hälften förgätna eller af religionen undertryckta lappska sångkonsten; nyss, under påsken 1915, har t. o. m. det otroliga händt, att Jukkasjärvilappar, d. v. s. læstadianer, joikat offentligt för att betyga sitt välbehag öfver en samling Kirunaungdomar på skidutflykt.

Bland mindre detaljer vill jag framhålla de s. 102 och 103 afbildade leksakerna, alster af en alltför litet beaktad och för öfrigt rätt sällsynt gren af den lappska slöjden. Den s. 135 afbildade »räftanan» är ett egendomligt, primitivt jaktredskap, som nu torde vara alldeles ur bruk i vårt land. Kvinnomössan s. 107 börjar bli ett sällsynt museiföremål blott; kvinnomössan i midten på s. 97 är,

såvidt jag vet, oäkta och kopierad efter de jämtlandslappska mansmössorna.

Till sist bör jag framhålla förf:s ingående, fina och känsligt gjorda skildring af lapparnes karaktär. Det är ett ämne, till hvilket han ständigt återkommer och icke tröttnar att studera. Man kan väl ej helt förneka, att hans estetiska öga och hans sympati för fjällens folk någon gång kommit honom att se för optimistiskt på sitt objekt, men det skall också betonas, att han icke heller sticker under stol med deras svagheter. Och därför tror jag, att denne litterärt bildade människoforskare och människoskildrare i väsentlig mån bidragit till en riktig uppfattning af lapparnes karaktär med dess blandning af godt och ondt, styrka och svaghet.

K. B. Wiklund.

Martin P. Nilsson, *Die volkstümlichen Feste des Jahres*. (Religionsgeschichtliche Volksbücher, herausgeg. von F. M. Schiele, 3 R. 17—18 H.) Tübingen 1914. 76 s. 8:o.

I Fataburen 1911 s. 250 ff. anmäldes den svenska upplagan af professor Nilssons »Primitiv religion», hvilken nämnda år förut utkommit på tyska såsom nr 13—14 af samma serie som här ofvan angifna arbete. Samma säkra uppfattning, samma koncist träffande formuleringskonst, som utmärkte det förra arbetet, möta vi äfven i detta senare, måhända i ännu högre grad. Det lilla häftet kan kallas en klar kristallerad utfällning af på det hela taget allt hvad europeisk och svensk folklifsforskning samlat och samordnat intill nu beträffande årsfesternas seder och bruk.

Då boken själf således på sätt och vis är en sammanfattning, kan naturligtvis här icke gärna något ytterligare sammandrag af dess innehåll komma i fråga, och för kritik erbjuder det fast danade arbetet knappast några angreppspunkter. Att sådana finnas, om hvilka åsikterna ännu med skäl kunna vara delade, är dock naturligt. För de etnologiska vetenskaperna i allmänhet och inte minst för folktroforskningen återstå alltjämt många frågor, om hvilka meningarna ännu länge skola bryta sig. Ett par exempel tillåter jag mig anföra. Vid sin framställning (s. 32 ff.) af sol- och regnmagi framstäl-

ler förf. högtidseldarna såsom solbilder. Ifrågasättas kan dock, om det egentligen är såsom solbilder som högtidseldarna ursprungligen ägt sin magiska betydelse. Måne det icke egentligen här, likasom för öfrigt äfven vid den bekanta regnmagien med vattenstänkning eller vattengjutning, fastmer varit en initiativmagi än en analogimagi. Själfva eldarna torde icke egentligen varit inriktade på vare sig sol eller ljus utan, helt praktiskt, direkt på värme (sommars), och det är ingalunda a priori afgjort, att för en primitivare åskådning sol och sommarvärme så kausalt hört samman med hvarandra som för oss.

Sid. 54 synes förf. uttala en fullkomlig förkastelse öfver all sammanställning af julbocken med Torsbocken. Hvad detta spörsmål beträffar kan jag här inskränka mig till att från min ståndpunkt hänvisa till s. 39 f. i min uppsats »Olsmessa och Torsblot» i denna årgång af »Fataburen». Gentemot dem, som i Torsbocken sett ursprunget till julbocken, ger jag alltså förf. fullkomligt rätt, men jag anser dessa djurgestalter nära samsläktade.

Ett och annat ytterligare exempel torde, för så vidt jag fattat förf. rätt, låta anföras sig, men det vore lönlöst att här i korthet söka affärda dem, och påstående skulle då endast stå mot påstående. Vare det därför i korthet sagdt, att för den, som vill erhålla en kortfattad men dock klar och tillförlitlig öfverblick öfver de folkliga årsfesterna i Europa, deras riter och innebörd, näppeligen för närvarande något bättre arbete kan anbefallas än professor Nilssons förträffliga lilla bok, i hvars litteraturförteckning man emellertid saknar en på sitt håll på sätt och vis rival nämligen Hoffmann-Krayers »Feste und Bräuche des Schweizervolkes».¹

N. E. H.

Populära etnologiska skrifter utgifna under redaktion af professor C. V. Hartman.

7. J. Stadling, *Shamanismen i norra Asien*. Stockholm 1912. 16 + 135 s. 8:o.
8. E. Reuterskiöld, *De nordiska lapparnas religion*. Stockholm 1912. 149 s. 8:o.
11. W. Thalbitzer, *Grönlandske sagn om eskimoernes fortid*. Stockholm 1913. 96 s. 8:o.

¹ Anmäld i *Fataburen* 1913 s. 116.

Vår etnologiska litteratur har under senare år spirat upp med en lifaktighet, som måste förvåna en hvar, som jämför nuvarande förhållanden med dem, hvilka ännu i början af århundradet voro rådande. Det blir för en mindre tidskrift rent af svårt att med äfven mycket korta anmälningar följa med alla nya företeelser på området. Lyckligtvis förhåller det sig så, att verkligt vetenskapliga arbeten, försåvidt de icke särskildt behandla speciellt för dagen aktuella frågor, äro af den art, att de för lång tid behålla sin både betydelse och sitt värde oförminskade och därför fortfarande med fullt berättigande kunna anmälas.

Detta kan med skäl sägas om de arbeten, som hittills ingått i den af professor Hartman utgifna serien »Populära etnologiska skrifter», af hvilken förut i denna tidskrift (1911, s. 189 f.) några nummer ommälts. Bland de sedan dess utkomna synes, icke allenast på grund af nummerföljden, **Stadlings** framställning af *Shamanismen i norra Asien* vara det som främst bör nämnas.

Såväl på grund af egna iakttagelser som genom en vidsträckt beläsenhet i den för oss i allmänhet tilluckyta ryska etnografiska litteraturen äfvensom genom förbindelse med ryska etnografer, bland dem en så erfaren fackman som dr Sternberg, har Stadling förstått att framställa och utreda sitt ämne på ett särdeles förtjänstfullt sätt. Författaren ådagalägger härvid en ovanlig förmåga att in-
 t uppfatta s. k. naturfolks fantasi- och tankeverksamhet. Shamanismen är af en så synnerligt stor vikt och betydelse icke blott för religionsvetenskapen utan ock för mänsklighetens andliga utvecklingshistoria i allmänhet, att en god monografi öfver detta ämne på vårt språk måste hälsas särdeles välkommen. Af mycket stort intresse redan i och för sig äfven för svensk forntro forskning blir den det i än högre grad, när man lär känna den genomgripande animatistiska världsåskådning, som ligger såsom en dess grundval (jfr t. ex. s. 11 ff.). Arbetets värde ökas genom en synnerligen intressant inledningsafhandling »Om makten och själen» af ärkebiskop Söderblom, hvari denne sakkunnige religionsforskare på ett förträffligt sätt behandlar och uppklarar denna för religionsforskningen så betydelsefulla fråga.

Genom sitt ämne icke särdeles aflägsen från Stadlings bok står Reuterskiölds *De nordiska lapparnas religion*. Bägge behandla boreala folk inom den gamla världen, och shamanismen spelade, såsom bekant, äfven hos lapparne en mycket betydande roll. I vetenskaplig betydelse kan detta Reuterskiölds arbete icke mäta sig med hans 1910 utgifna »Källskrifter till lapparnas mytologi». Emellertid erbjuder sig genom denna bok ett tillfälle för en hvar att under sakkunnig ledning erhålla en god öfverblick öfver våra nordliga nomaders gamla hednatro.

Författaren har själf försett detta arbete med en inledningsafhandling nämligen om »björnfesten» — bokens väl i rent forskningshänseende mest betydelsefulla afdelning. Emellertid möter här åtminstone en eller annan utsaga af mycket väsentlig art, som försätter läsaren i ett visst tvifvel, om författaren i allo sett till botten af sitt ämne. Sid. 35 (jfr ock s. 64) gör författaren detta uttalande: »Den noggranna ordning, i hvilken benen lades, visar på att man var öfvertygad om att det skulle bli en ny björn af dem. Men denna blef till i saivolandet under jorden. All tanke på en uppståndelse är utesluten, på grund af att denna kristna tanke först mycket sent vann insteg hos lapparna.» Kännedom om björnriterna hos andra boreala folk borde hafva bragt författaren till åtminstone mycket stor tveksamhet beträffande detta så dogmatiskt framställda påstående. Det heter ju för öfrigt äfven i den af författaren själf s. 26 anförda björnvisan: »jag ärar dig (den dödade björnen) härefter än, att få dig hvart år till rof». Därmed må här, hvad nu särskildt lapparna vidkommer, samställas följande ur K. B. Wiklunds »En nyfunnen skildring af lapparnas björnfest», hvilken utkommit sedan Reuterskiölds bok tryckts: »de mena att Björnen skall åter stiga upp och låta skjuta sig ånyo» (anf. afhandl. s. 37) — en förväntan otvifvelaktigt lika litet framsprungen ur kristen åskådning hos lapparna som hos t. ex. ainos och giljaker. I likhet med shamanen besöker björnen under sitt dvaltillstånd de underjordiska; hvarje vinter är han en gäst i deras land. — Huru författaren, såsom han s. 40 gör, af litterära källor — ty hvilka andra stöd skulle han väl äga? — kan draga en kronologisk slutsats om utvecklingen af björ-

nens helighållande hos lapparna är mig ofattbart. Man kan väl dock icke gärna förutsätta, att björnkulten under litterärt beläggbar tid rituellt utformats till sin väsentliga gestalt.

Denna anmälan är icke ämnad för någon omfattande kritik. Emellertid anser jag mig icke böra underlåta att framställa ännu ett betänkande. Sid. 55 afskiljer författaren primitiva matgärder och dylika gåfvor till de döda från dyrkan af de döda. »En dyrkan af förfädren kan man först tala om på en högre kulturståndpunkt, då den skarpa skillnaden mellan den lefvande och den döde har uppkommit.» Det torde bli bra svårt att, om man fasthåller vid en sådan grundsats, säga, när den »skarpa skillnaden» uppstår — så vida man icke förlägger den långt fram mot nutiden. Lika litet är det mig följaktligen möjligt att fatta den distinktion, som (enl. s. 63) ställer begravningsgårderna — ja t. o. m. flera år efteråt utöfvade grafoffer — utanför de riktiga offrens kategori. Väl är det sant, att benämningen offer kommit att användas för riter, som till sitt verkliga väsen alls icke äro offer, men i föreliggande fall synes mig författaren vara att likna vid en botanist, som till äfventyrs förnekar den ännu med blott hjärtblad försedda groddplantans artenhet med den därur senare uppspirade örten. I hvarje fall är begravningsoffret — det må nu vara föranledt af tillgifvenhet, fruktan, beräkning eller tradition — en gärd åt något *för oss* utomnaturligt, och för primitiv uppfattning är det ju, såsom bekant, rentaf kännetecknande, att egentligen ingen skiljegrens förefinnes mellan naturligt och öfvernaturligt. Det tycks nästan som om författaren i detta fall betraktade »en lefvande tro» såsom något som i själfva verket upphäfver religionen.

Arbetet erbjuder möjligen ännu ett och annat, för hvilket läsaren knappast lär undgå att sätta ett frågetecken. Med det omfattande studium, som författaren sedan flera år ägnat lapparnas religion, är det emellertid själfallet, att hans föreliggande arbete måste vara af stor vikt och betydelse, och man måste lifligt beklaga, att han, såsom en efterskrift (s. 133) meddelar, sett sig af redaktionella skäl hindrad att gifva sitt arbete den utsträckning han önskat.

Vi få emellertid tillsvidare vara honom tacksamma för detsamma i den volym det nu föreligger.

För att i denna anmälan endast sysselsätta läsaren med boreala folk och med arbeten, som direkt falla inom folklifforskningens område öfverhoppas jag här det i utgifningsordningen närmast följande arbetet af S. A. Fries om Israel. Detta sker icke blott af det skäl, att detta arbete såväl till ämne som behandling afviker från sitt etnologiska sällskap, utan äfven emedan bokens innehåll står Fataburens verksamhetsfält vida fjärmare än öfriga här anmälda arbeten. Jag öfvergår alltså till den skildring om ett den nya världens polarfolk som föreligger i Thalbitzers *Grönlandske sagn om eskimoernes fortid*. Den danske forskaren utvecklar och preciserar här med framförande af ökad bevismaterial den teori, som hans landsman den kände etnografen H. Rink förut framställt om Grönlandseskimåernas amerikanska härkomst och om deras flyttningar på den nordamerikanska kontinenten. Utom för sitt intresse speciellt för utredande af denna fråga har boken ej minst sin stora dokumentariska betydelse såsom ett lärorikt vittnesbörd om den muntliga traditionens seghet, som kan förekomma hos okultiverade folk, och dess förmåga att i otroligt lång tid bibehålla historiska uppgifter.

Vi möta samma företeelse i polynesiernas gamla sånger, hvilka för forskaren yppat detta folkslags flyttningar från ögrupp till ögrupp rundt om en stor del af jordklotet. Och om germanerna i början af vår tidräkning säger deras romerske sedeskildrare, att de kände »gamla kväden, hvilka utgöra det enda slags häfder och urkunder som de ega». Tyvärr veta vi, såsom beträffande eskimåer och polynesier, icke hvad dessa germanska fornkväden hade att förmåla, men den romerske historieskrifvarens ordalag låter oss ana, att de icke uteslutande varit af mytisk innebörd.

N. E. H.

Samfundet för Nordiska Museets främjande.

I hufvudstaden bosatt stiftande ledamots årsafgift är *sju* kronor. Utom hufvudstaden bosatt ledamot erlägger en årsafgift af *fem* kronor.

Enligt § 6 i samfundets stadgar är emellertid den, som i atället för den årliga ledamotsafgiften på en gång erlägger minst ett hundra kronor, att anse såsom ständig ledamot och sedan befriad från alla afgifter.

Ledamot, såväl stiftande som ständig, erhåller årligen ett årskort till Nordiska Museets samtliga afdelningar för sig personligen eller för en medlem af sin familj, hvilkens namn i sådant fall torde uppgifvas. Tidskriften »Fataburen» utdelas till medlemmar bosatta utom Stockholm. Därstädes boende kunna erhålla densamma till halfva boklåspriset genom museets expedition å Skansen.

Dessutom eger ledamot rätt att för de närmaste medlemmarna af sin familj (man, hustru, syskon eller barn) erhålla årskort gällande till museets samtliga afdelningar för ett pris af *tre* kronor för hvarje sådan medlem. Årskort till Museet å Lejonslätten kosta eljest 5 kr. för vuxna, 3 kr. för barn och till Skansen 6 kr. för vuxna, 4 kr. för barn.

På det stiftande ledamot ej må hafva besvär med årsafgiftens insändande, upptages densamma utom Stockholm genom postförskott samt i Stockholm efter midten af januari genom bud. De i Stockholm bosatta medlemmar, som så önska, kunna dock fr. o. m. den 15 dec. till midten af jan. å museets expedition å Skansen utlösa sina årskort.

Bref och meddelanden torde ställas till Sekreteraren i Samfundet för Nordiska Museets främjande, adress Nordiska Museet, Stockholm 14. Allm. telefon 4. Riks telefon 13 10.

Författare och förläggare, som önska böcker och uppsatser anmälda eller omnämnda i tidskriften, behagade insända dem under adress *Nordiska Museet*, Stockholm 14. Manuskript, meddelanden och uppgifter insändas under samma adress.

Fataburen utkommer med 4 häften om tillsammans minst 256 sidor årligen och åtföljes dessutom af en redogörelse för museets förvaltning.

Tidskriften kostar i bokhandeln och på posten 5 kr. för årgång. Lösa häften säljas i mån af tillgång för 2 kr. Till de ledamöter i Samfundet för Nordiska Museets främjande, som äro bosatta utom Stockholm, utdelas tidskriften gratis. I hufvudstaden boende ledamöter kunna erhålla tidskriften till halfva boklåspriset vid rekvisition genom museets expedition å Skansen.

Pärmar, afsedda för Fataburens olika årgångar, af blått linne samt till ett pris af 1 kr. för årg., finnas efter rekvisition att tillgå hos K. hofbokbindaren GUSTAF HEDBERG, Gamla Kungsholmsbrogatan 26, Stockholm C.